

173276

T.C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

YUKARI FIRAT HAVZASI ROMA DÖNEMİ KALINTILARI

Abdulkadir BİNİCİ

173276

Prof. Dr. Vecihi ÖZKAYA

DİYARBAKIR - 2005

ÖZET

Yukarı Fırat Havzası yerleşmesi olan Urfa, antik çağda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli yerleşimlerinden birisi durumundadır. Roma döneminde Edessa olarak anılan kent, Harran ile birlikte Kuzey Mezopotamya ile Güney Anadolu'da önemli ticari yolların düğümlendiği önemli bir buluşma noktasında yer alır. Zaman zaman bağımsızlığını korumakla beraber, stratejik konumundan dolayı her zaman döneminin güçlü devletlerinin (Part, Roma, Sasani) ilgi alanına giren bölge, egemen güçler arasında sürekli el değiştirmiştir. Osroene Krallığı adıyla bilinen ve başkenti Edessa olan bu topraklar uzun süre Roma'ya bağlı kaldığından Roma kültür ve sanatı yerel doğu etkileri ile yoğrularak dönemin sanat eserlerine yansıtılmıştır.

Çalışmada, ilk olarak geniş zaman dilimlerini ilgilendiren kentin tarihi dokusu ana hatlarıyla ortaya konmuş; devamında Roma dönemi ayrıntılı olarak irdelenmiş; bu kapsamda, Urfa'daki arkeolojik kalıntılar aracılığıyla bölgedeki Roma varlığı tanımlanmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

Urfa, the subject of our study, being an important settlement at Upper Euphrates basin, was one of the most important settlements of southeastern Anatolia in ancient times. The town was called as Edessa in the Roman period was lying an important point with the Harran region both located in the route of Northern Mesopotamia and Southern Anatolia. Because of its strategical importance, many powerfull civilizations were interested in it, so its governing changed from time to time. This area was also known as the Oshroene Kingdom and its capital as Edessa. Since it was under long rule of Rome, its native eastern culture had been mixed with Roman culture and art. Consequently this mixture was reflected in the works of art of the period in question.

In the first chapter of the thesis we tried to determine the history of the town in general and also dealt with the Roman Era in this period. At conclusion we tried to show Roman presence in the area by means of archaeological findings.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bu çalışma Jürimiz tarafından Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan :

Prof. Dr. Veysel Şekerci

Üye :

Yrd. Doç. Dr. Oya SAN

San.

Üye :

Yrd. Doç. Dr. Mustafa SARIYIK

Sariyik

Üye :

Üye :

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

...../...../.....

Prof. Dr. Emrah Güney

ÖNSÖZ

Bereketli Hilal'in kuzey ucunda yer alan Fırat havzası, konumu itibarıyla, pek çok uygarlığın gelip geçtiği bir yer olmuştur. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin asal kentlerinden biri olan Urfa, geçmişe dayalı kültürel birikimiyle oldukça farklı özellikler sunar. Urfa ve çevresi, arkeoloji ve mitolojiden dinler tarihine, mimariden folklorla değin bir çok zengin değerlerin odaklaştığı bir bölgedir. Şüphesiz bu değerlerin oluşmasında kurulduğu bölgenin de önemli rolü vardır. Kent, Anadolu'nun güneyinde yer almasına rağmen, daha çok Kuzey Mezopotamya kültürü kapsamında değerlendirilmektedir. Anadolu ile Mezopotamya arasındaki tampon alanda bir sınır kenti konumunda olması, çok sayıda farklı uygarlıkların bu topraklarda tanınmasına ve yaşamasına neden olmuştur. Siyasal açıdan da farklı yönetimler arasında el değiştirmiş kentin bu tarihi dokusu zengin bir kültürel birikimin oluşmasını sağlamıştır.

Neolitik dönemden başlayarak bütün kültürel evreleri ilgilendiren birikime sahip olan kent, arkeolojik açıdan da elverişli bir niteliğe sahiptir. Özellikle Önasya arkeolojisinin ilgi alanına giren evreler konusundaki çalışmalar yeterli yoğunlukta olmakla beraber, bölgenin Hellenistik ve Roma dönemleri için aynı şeyi söylemek, bu konuda yapılan araştırmaların yetersizliği nedeniyle, olası değildir. Bu doğrultuda çalışmamızda kentin özellikle bu dönemlerine ilişkin tarihi, arkeolojik veriler irdelenmiş ve tanıtılmaya çalışılmıştır.

Başta çalışmam sırasında her türlü desteğini gördüğüm danışmanım Prof. Dr. Vecihi ÖZKAYA'ya, Urfa'da yapılan fotoğraf çalışmaları sırasında yardımlarını esirgemeyen Urfa Müze Müdürlüğü'ne, özellikle sayın Hamza GÜLLÜCE''ye, gösterdiği yakın ilgi ve kaynak eser temini konusunda ŞURKAV (Şanlıurfa Kültür Araştırma Vakfı) çalışanlarından S. E. GÜLER'e, tezin yazımı sırasında fikir ve görüşleri ile yardımlarını esirgemeyen Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden Arş. Gör. Dr. Nurettin ÖZTÜRK'e, Arş. Gör. Ertan KÜÇÜKEFE'ye, Arş. Gör. Birol CAN'a ve tezin son aşamasına kadar yardımlarını gördüğüm Arş. Gör. Davut KAPLAN'a teşekkürlerimi sunarım. Yine Ankara Üniversitesi D. T. C. F. Arkeoloji Bölümü'nden Arş Gör. İrfan TUĞCU'ya kütüphane çalışmalarındaki yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

A. Kadir BİNİCİ
DİYARBAKIR - 2005

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR	ii
1. GİRİŞ	1
1. 1. Amaç Kapsam ve Yöntem.....	1
1. 2. Araştırmalar.....	2
2. URFA’NIN TARİHİ COĞRAFYASI.....	6
2. 1. Konum ve iklim.....	6
2. 2. Urfa’nın Adı	8
3. URFA TARİHİ.....	11
3. 1. Neolitik - Kalkolitik ve Tunç Çağları	11
3. 2. Demir Çağı	13
3. 3. Hellenistik Dönem.....	14
3. 4. Roma Dönemi Tarihi ve Osroene Krallığı	16
4. URFA’DAKİ ROMA DÖNEMİ KALINTILARI	28
4. 1. Urfa Kalesi ve Şehir Surları	28
4. 2. Kaya Mezarları.....	29
4. 3. Dev Teşti	30
4. 4. Heykel ve Kabartmalar.....	30
4. 5. Şuayb Şehri Kalıntıları	32
4. 6. Sogmatar.....	33
5. SONUÇ	36
6. KAYNAKÇA	39
7. HARİTA ve LEVHALAR LİSTESİ.....	44
HARİTALAR	
LEVHALAR	

KISALTMALAR

AHB,	<i>The Ancient History Bulletin.</i>
BAR,	<i>British Archaeological Reports.</i>
CAH,	<i>Cambridge Ancient History.</i>
İstMitt	<i>İstanbulur Mitteilungen</i>
RE,	<i>Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft.</i>
TürkAD,	<i>Türk Arkeoloji Dergisi.</i>
ZA,	<i>Zeitschrift für Assyriologie.</i>

1. GİRİŞ

1. 1. Amaç Kapsam ve Yöntem

Yukarı Fırat Havzası incelenirken, kalıntıları ve kültürel dağarcığıyla bölgeyi en iyi temsil eden merkez olması itibarıyla Urfa başlıca araştırma alanı olarak belirlenmiştir. Urfa ile ilgili en somut veriler, kentin “Edessa” adı ile kurulduğu Hellenistik Dönem’den sonra elde edilmekle beraber, bölgedeki önemli konumu itibarıyla yörenin en eski çağlardan itibaren iskan edildiği, bugünkü Harran, Suruç, Bozova, Birecik ve Halfeti ilçeleri sınırlarında bulunan Neolitik Dönem ve sonrasına tarihlenen höyükler aracılığıyla anlaşılmaktadır. Bunlardan en önemlisi Nevali Çori adıyla bilinen merkezdir ve Anadolu’daki ilk neolitik yerleşmelerden birisidir. Çalışmada esas olarak bölgenin Roma çağı ele alınarak oldukça karmaşık bir yapıya sahip olan bu dönem tarihi incelenmeye çalışılmıştır. Zira bölge o devrin güçleri durumundaki Roma ve Partlar arasında hep bir sorun olmuş, sürekli el değiştirmiş, kimi zaman kısmen bağımsız yaşamış olan Osroene krallığına ev sahipliği yapmıştır. Roma sonrası ise, özellikle Hıristiyanlık tarihi ile ilgilenen araştırmacılar için çok önemli bir araştırma alanı oluşturur. Hıristiyanlığın ilk yayılım alanlarından biri olması nedeniyle günümüzde de bu dine mensup insanların kutsalları arasında yer alır.

Urfa temelinde yörenin konu edilmesindeki asal amaç, söz konusu dönemin kültürel dokusunu arkeolojik kalıntılar ışığında irdeleyerek, kentin ve bölgenin bilinen Roma çağı tarihine yeni yaklaşım ve katkılarda bulunmaktır. Amaca yönelik olarak ilk başta yörenin genel tarihine değinilerek Urfa adının kaynağına inilmeye çalışılmış; devamında Roma çağı siyasi olayları, kültür, sanat ve mimarisi arkeolojik veriler ışığında incelenmiştir. Kentin tarihi ve arkeolojisi ile bağlantılı farklı kütüphanelerde kapsamlı kaynak taraması sonrasında derlenen bilgiler doğrultusunda kent ve bölge kapsamında alan araştırmaları yapılmış; olanaklar ölçüsünde arkeolojik kalıntılar yerinde incelenerek gözlemler yapılmıştır.

Araştırmalarda edinilen genel izlenim, bölgenin, dolayısıyla Urfa’nın farklı uygarlıklar arasında el değiştirmesinden kaynaklanan siyasi geçmişinin kültürel birikime ve bunun etkisinde üretilmiş sanat eserlerine yansıdığı

yönündedir. Etkileri günümüze de yansıyan bu kültürel çeşitliliğin tanımlanmasında yaşanan zorlukların yanı sıra, konuyla bağlantılı çalışmaların yetersiz oluşu da ayrı bir sorun oluşturmaktadır. Tüm bu olumsuzluklara rağmen, çalışma kapsamında elde edilen veriler değerlendirilerek, Roma dönemi arkeolojik kalıntıları üzerinde özgün kültürel izler araştırılmıştır.

1. 2. Araştırmalar

Urfa bölgesinin Paleolitik dönemde kesin bir yerleşim alanı olduğunu bu döneme ait buluntulardan öğreniyoruz. Bu döneme ait araştırmaların ilki, Fransız araştırmacı Gautier tarafından 1894’de Urfa’nın güneybatı yörelerinde yapılmıştır¹. Gautier, bu araştırması sırasında Birecik’te bir el baltası bulmuştur. Tipik olmamakla birlikte, Alt Paleolitik dönem’e verilen baltanın buluntu yeri de bu evrenin yerleşim yeri olarak kabul edilmiştir. K. Kökten’in 1946-1952 yıllarında yapmış olduğu yüzey araştırmalarında ise, Orta Paleolitik döneme ait bir çok alet saptanmıştır². Yine 1947 yılında araştırmacı William Brice’in Urfa-Siverek yolu üzerinde saptadığı bulgular, bölgenin Paleolitik döneme uzanan bir tarihi olduğunu doğrulamıştır³. Diğer bir önemli bulgu ise, 1951 yılında S. Lloyd ve N. Gökçe tarafından Urfa ilinin 16 km. güneyindeki Sultantepe’de yaptıkları kazıda bir tapınağa ait çivi yazılı belgelerdir⁴.

1963 yılında İstanbul Üniversitesi’nden Prof. Dr. Halet Çambel ve Chicago Üniversitesi’nden Prof. J. Braidwood başkanlığında oluşturulan “Tarih Öncesi Karma Projesi Araştırmaları”, Urfa bölgesinin, tarımcı köy topluluklarının en eski bölgesi olduğunu ortaya koymuştur⁵. Paleolitik çağın avcı ve toplayıcı göçebe insanları Neolitik çağda doğa ile olan ilişkilerini kendi taraflarına çevirmeyi başarmış; ekip biçerek, hayvanları evcilleştirerek üretir hale gelmiş ve yerleşik hayata geçmeyi başarmışlardır. Şanlıurfa’nın Hilvan ilçesi sınırlarındaki Nevali Çori adıyla bilinen tarla Anadolu’da bu dönemin bilinen ilk yerleşmelerindendir.⁶ Hilvan İlçesi’ne bağlı Kantara Köyü yakınındaki Nevale-Çori yerleşim merkezi, A. Mısır başkanlığında, Heidelberg Üniversitesi Öğretim

¹ Kürkçüoğlu 1986, 31-40.

² Kürkçüoğlu 1993, 1; Güler 1997, 19.

³ Güler 1997, 19.

⁴ Lloyd-Gökçe 1953, 109-123.

⁵ Kürkçüoğlu 1986, 31-40.

üyelerinden H. Hauptmann'ın bilimsel danışmanlığında 1983 yılında başlamış ve 1991'e dek sürmüştür. Çalışmalarda bölge tarihinin 8. bine kadar uzadığı anlaşılmıştır. Yapılan kazılarda üç tabaka tespit edilmiş: 1. tabaka İlk Tunç Çağ (İ.Ö. 3000-2800) 2. tabaka Kalkolitik Çağ (İ.Ö 5000-3000) 3. tabaka ise İ.Ö 8000 sonları ile İ.Ö. 7000 başlarına tarihlenen Akeramik Neolitik Evre'dir. Kazılardan elde edilen en önemli sonuçlardan biri de burada Neolitik Dönem'e ait bir mabet bulunmasıdır.⁷ Bozova ilçesine bağlı Şaşkan Köyü yakınlarındaki Büyük ve Küçük Şaşkan höyüklerinde 1983 yılında A. C. Kürkçüoğlu başkanlığında yapılan kazılarda Geç Neolitik Dönem'e ait yerleşmeler tespit edilmiştir.⁸ Anadolu'daki ilk Neolitik yerleşmeler olan bu merkezler dışında Şanlıurfa'da Sultantepe, Harran, Lidar, Hasek Höyük, Kurban Höyük ve Çavi tarlası kazılarında Kalkolitik, Tunç, Demir ve Hellenistik Çağlar ile; Roma, Bizans, Emevi, Fatımi, Anadolu Selçuk, Eyyubi, Memlük ve Osmanlı dönemlerine ait kalıntılara rastlanılmış olması, bölgenin ne denli Arkeolojik zenginliğe sahip olduğunu göstermektedir.⁹

Bu yerleşmelerden Neolitik Dönem sonrasına tarihlenen merkezlerden biri olan Siverek ilçesi, Biliriz Köyü yakınlarındaki Hassek Höyük'te İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü adına Dr. B. Blancke başkanlığında yapılan kazı çalışmalarına 1978 yılında başlanmış ve 1986 yılında son verilmiştir. Buradaki kazılar sonucunda İ.Ö. 3400-3200 tarihlerini kapsayan Kalkolitik döneme ait mimari yapı temelleri bulunmuştur. Yine aynı alanda İ.Ö. 3200-2700 yılları arasındaki İlk Tunç Çağı'na tarihlenen silindir mühürler, taş idoller, tunç iğneler, tunçtan silahlar, boncuklar ve işlenmiş obsidyen parçaları ile özellikle çanak çömlek üzerine işlenmiş mühür baskıları çok önemlidir.¹⁰ Bu mühür baskıları çiftçi ve öküzlerin betimlendiği sahneleriyle bize Hassek Höyük'ün İlk Tunç Çağ insanların tarımsal yaşantılarını göstermektedir.

Bozova ilçesine bağlı Lidar Höyük'teki çalışmalar ise Heilderberg Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. H. Hauptmann başkanlığında 1972

⁶ Hauptmann 1999, 70.

⁷ Hauptmann 1999, 70-86.

⁸ Kürkçüoğlu 1986, 31-40.

⁹ Kürkçüoğlu 1986, 31-40; Akman 1998, 15.

¹⁰ Blancke 1981, 5.

yılında başlamış ve 1987 yılında sona ermiştir¹¹. Burada yapılan kazılarda çok sayıda İlk Tunç Çağ ve Orta Tunç Çağına ait çok sayıda buluntunun yanı sıra, Demir Çağ'a ait pişmiş topraktan yapılmış mataralar ve mühürler bulunmuştur. Orta Çağ'da da yerleşilen Lidar Höyük'te İ.S. 395-1453 yıllarına ait tunçtan yapılmış cımbızlar, maşalar, kaplar ve testiler ile ağırşaklar bulunmuştur

Bozova ilçesine bağlı Kurban Höyük'teki kazı çalışmaları Chicago Üniversitesi adına Dr. L. Marfoe başkanlığında 1980 yılında başlamış ve 1984 yılında çalışmalara son verilmiştir. Burada üç kültür katı tespit edilmiş. Bunlar: Kalkolitik, İlk Tunç Çağ ve Orta Tunç Çağıdır.¹²

Yine Bozova ilçesindeki Titriş Höyük'te ilk çalışmalar A. Mısır başkanlığında 1981-1982 yıllarında nekropollerin durumunu saptamak amacı ile yapılmış ve Güneydoğu Anadolu'da İlk Tunç Çağ ölü gömme geleneklerine ilişkin önemli veriler elde edilmiştir. 1991 yılında yine A. Mısır başkanlığında, California Üniversitesi'nden G. Algaze'nin katılımı ile yürütülen ikinci dönem kazı ve araştırmalarında höyüğün İlk Tunç Çağından, Orta Çağ'a değin sürekli yerleşim gördüğü ortaya konabilmiştir¹³.

Önemli merkezlerden biri olan Harran İlçesi ören yerindeki kazı çalışmaları 1983 yılında Dr. Nurettin yardımcı tarafından başlatılmış ve çalışmalar özellikle Höyük ve Ulu Cami çevresinde yoğunlaştırılmıştır. Çalışmalar höyükteki yerleşimin İ.Ö. 5000'lere dek uzandığı ortaya konmuştur¹⁴. Harran ören yerinde ki bu çalışmalar sırasında 1985 yılında İ.Ö. 6. yy'a tarihlenen Babil Kralı Nabonid'e ait çivi yazılı oval bir tablet ile Harran'daki Sin mabedinden söz eden çivi yazıtlı bir adak kitabesi bulunmuştur¹⁵. Harran'ın Babil Devri'nde Sin Kültü'nün bir merkezi olduğu bilinmektedir, ele geçen buluntular da bunu doğrulamaktadır.

Siverek ilçesi sınırlarındaki Çavi Tarlası yerleşim yerindeki araştırmalar 1983-1984 yıllarında A. Mısır tarafından gerçekleştirilmiştir¹⁶. Çalışmalar sonucunda buranın İ.Ö. 5000-4500 tarihlerinde ve Erken Kalkolitik Çağı'na ait bir

¹¹ Hauptmann 1983, 96.

¹² Marfoe 1988, 15-22.

¹³ Mısır -Algaze 1992, 155-174.

¹⁴ Yardımcı 1985, 239-265.

¹⁵ Kürkçüoğlu 2000, 23. Res. 23.

¹⁶ Mısır-von Wickede 1985, 103.

yerleşme olduğu tespit edilmiştir. Yine burada Kuzey Mezopotamya kültürünü yansıtan Halaf seramiğinin ele geçmesi önemlidir.

Fırat Nehrinin ve havzasının Türkiye sınırları içerisindeki bölgesel önemi arkeoloji ile sınırlı kalmaz. Tarihi ve arkeolojik açıdan bu denli önemli olan yöre aynı zamanda ekonomik bir değer olarak Güneydoğu Anadolu Projesi'nin kalbi konumundadır. Konu kapsamındaki ilgi alanlarımızın hemen hepsi Keban, Atatürk, Karakaya, Birecik, Ilısu gibi önemli barajların rezervuar alanları içerisinde kalmakta, dolayısıyla ekonomik öncelikler ile kültür varlıklarının korunması arasında nasıl bir tercih yapılacağı konusu ateşli tartışmaların doğmasına neden olmaktadır. Tüm bu tartışmalar bir yana proje kapsamında baraj gölleri altında kalacak yerlerdeki kültür varlıklarının belirlenip kurtarılması ve koruma altına alınmasını amaçlayan pek çok çalışma başlatılmış bu da son yıllarda bölgedeki arkeolojik hareketliliğin artmasına neden olmuştur.

Tüm bu arkeolojik çalışmalarında ötesinde Urfa, üç semavi din için tarih boyunca önemli bir merkez olduğundan, batılı bir çok araştırmacı buraya ilgi duymuş ve bu yönde çalışmalar yapmışlardır. 1901 ve 1905 yıllarında H. Pagnon tarafından, Edessa kentinin yakınındaki Sumatar (Sogmatar) kült alanında bir yüzey araştırması yapılmıştır¹⁷. Edessa ile ilgili çalışmalardan belki de en önemlisi J. B. Segal'in 1952-1961 ile 1966 yıllarında Urfa'ya yaptığı ziyaretlerin ürünü olan "Edessa, The Blessed City" adlı eseridir¹⁸. Benzer anlamda çalışmaları olan bir başka araştırmacı ise H. J. W. Drijvers'tir. 1980 Yılında Yayınladığı "Cults And Beliefs at Edessa" adlı kitabında kentin tarih boyu süren zengin inanç dokusunu tanıtmaya çalışmıştır¹⁹. E. R. Hayes'in bir çalışması da inanç dokusu çerçevesinde Hristiyanlar için buranın ne denli önemli olduğunu yansıtmaktadır²⁰. Ayrıca R. Duval da bölgede araştırma yapan bilim adamları arasında yer almaktadır ve "Historie d'Edessa" adlı kitabı yayımlamıştır²¹.

¹⁷ Drijvers 1980, 23.

¹⁸ Segal 1970 1 vd.; Segal 2002, 27 vd.

¹⁹ Drijvers 1980, 9 vd.

²⁰ Hayes 2002, 11 vd.

²¹ Drijvers 1980, 123.

2. URFA'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

2. 1. Konum ve iklim

Genel Anadolu coğrafyası içerisinde Güneydoğu düz ve engebesiz bir yapı gösterir. Ortalama 700 m. yükseklikteki düzlükler Amanoslar'dan başlayıp Bitlis Dağları eteklerine kadar sürer²². Fırat ve Dicle gibi iki büyük ırmağın havzaları üzerinde bulunan Güneydoğu platosu, Karacadağ ve Mardin Dağları ile bazı bölümlere ayrılır. Doğuya doğru Orta Fırat havzası derin vadilerle oluşmuş bir kalker plato halindedir, güneyde Urfa'yı da sınırlayan ve çok yüksek olmayan Tek Tek dağları ile sınırlıdır²³.

Edessa (Urfa), Harran ovasının dağlık kütleyle bir koy şeklinde sokulduğu yerde, beyaz renkte kalkerden oluşmuş bir dağ kütesinin eteğinde kurulmuştur²⁴. Güneydoğu Anadolu, diğer bölgelerimize oranla, daha alçak (600-800 m) ve geniş düzlüklere sahip olduğundan güney çöllerine açıktır ve buralarda sıcak etkisi egemendir. Yazlar uzun ve çok ağır, kışlar kısa ve hafif geçer; dolayısıyla buranın aldığı yağış ortalaması düşüktür ve kuraklık etkindir²⁵. Bitki örtüsü iklimi ile doğru orantılıdır. Bozkır adı verilen kısa boylu, kısa ömürlü bazı bitki ve hububat topluluğuna sahiptir²⁶.

Urfa, 36-38 kuzey enlemleri, 38-40 doğu boylamları içerisinde yer alır. Coğrafi açıdan kuzey, batı ve güneyinde Fırat, doğusunda ise yine Fırat'ın kollarından olan Habur ırmakları ile sınırlıdır. İdari olarak doğusunda Mardin, batısında Gaziantep, kuzeybatısında Adıyaman ve Kuzeyinde Diyarbakır ile çevrilidir. Güneyinde ise 1921 Ankara anlaşması ile belirlenmiş olan 223 km'lik Suriye sınırı bulunmaktadır²⁷.

Urfa, denizden 550 metre yükseklikte, kalkerlerin üzerinde, sırtını güneydeki kale ve dağlık bölgeye dayamış şekildedir. Kent, kuzeye doğru

²² Selen 1945, 19.

²³ Selen 1945, 19.

²⁴ Ardel 1961, 146.

²⁵ Saraçoğlu 1962, 26.

²⁶ Saraçoğlu 1962, 52.

²⁷ Güler 1997, 19.

genişleyerek alçalır²⁸. Urfa kent merkezinin doğusunda güneye doğru uzanan, doğu ve batıda kalkerden oluşmuş dağ ve platolarla sınırlı Harran Ovası yer alır²⁹.

Surla kuşatılmış kentin güney batısındaki tepe üzerinde, derin bir hendekle çevrili iç kale yükselmektedir. Karakoyun Deresi (Daişan Irmağı) kent içinden geçtikten sonra Belih Akarsuyu'na dökülür³⁰. Urfa bölgesinin ortasında ise geniş bir alana yayılan Karacadağ kütlesi ve tortul kayalardan oluşan Turabidin Yaylası bulunur³¹.

Urfa'da pek çok mağara bulunmaktadır. Şehrin yakınındaki vadiye mağaralar vadisi denilmektedir.³² Bölgenin en önemli akarsuyu ise Fırat nehridir.³³ Bugünkü Urfa kalesinin tam altında iki göl bulunmaktadır. Bunlarla beslenen şehrin bahçe kısmı ovaya doğru yayılmıştır.³⁴

Osroene Krallığı'nın merkezi olan Urfa (Edessa), Nisibis (Nusaybin) ve Singara³⁵ kentlerini birbirine bağlayan yolun üstünde, Fırat nehrinin 85 km. doğusunda kurulmuştur. Çin ve Hindistan'a giden ticaret yolu buradan başlamakta ve doğunun lüks ürünleri Roma'ya taşınmaktadır³⁶. Osroene Krallığını kat eden ticari ve askeri yollardan kuzeydeki, Musul yanında Dicle'yi geçerek Nusaybin, Mardin, Urfa üzerinden Birecik varmaktadır. Bu aşamada birkaç kola ayrılan yol, İskenderun ve Antakya üzerinden Halep'e ulaşıyordu. Diğer önemli ticaret yolu, Urfa'dan, Samsat yanında Fırat nehrini geçtikten sonra Malatya'ya ulaşmaktadır. Malatya'dan bir kol ile Sivas ve Ankara üzerinden İznik yolu ile Marmara'ya, diğer bir kolla, Kayseri - Konya üzerinden Sardes'e ulaşmaktadır³⁷.

Roma İmparatorluğu döneminde bölgenin sınırları, kuzeyde Toros, güney ve güney doğuda Habur, batıda Fırat nehri ile çevrilmiştir.³⁸

²⁸ İzbirak 1955, 62.

²⁹ Saraçoğlu 1962, 34.

³⁰ Açıkanal 1997, 5.

³¹ Saraçoğlu 1962, 15.

³² Drijvers 1980, 123.

³³ Selen 1945, 59.

³⁴ İzbirak 1955, 120.

³⁵ Singara, Nisibis'in güneydoğusunda bir koloni kenti.

³⁶ Drijvers 1980, 9.

³⁷ Işıltan 1960, 2-3.

³⁸ Günaltay 1946, 278.

2. 2. Urfa'nın Adı

Günümüzde Urfa olarak bilinen kente Grekler ve Romalılar “*Edessa*” ve “*Kallirrhoe*”, Süryaniler “*Orhai* ve *Orhay*”, Araplar “*Ruha* yada *Ar-Ruha*” adını vermişlerdir³⁹. Makedonların buraya gelmelerinden önceki Asur egemenliği döneminde Urfa tarihi yeterince bilinmemektedir⁴⁰.

Dicle ve Fırat arasındaki topraklar için İ.Ö. İkinci bin yıllarına ait Hitit çivi yazılı metinlerinde rastlanan ilk ad “*Huri Ülkesi*”dir. İ.Ö. birinci binin ilk yarısında ise Asur belgelerinde bölgenin “*Hanigalbat*” adıyla anıldığı görülmektedir ki, bu adın İ.Ö. 13. yüzyıl ortalarında çöken Mitanni-Hanigalbat devletinin çekirdek arazisini oluşturmasından kaynaklandığı olasıdır⁴¹.

Mitannilerin çökmesiyle Urfa bölgesine bir Sami kavmi olan Aramiler kitleler halinde gelip yerleşmişlerdir. Daha sonra bu bölgeye Asurlar hakim olmuş, bu devlet İ.Ö. 610 yılında İran ve Yeni Babil tarafından yıkılmış ve Urfa Bölgesine (El - Cezire) İranlılar hakim olmuşlardır⁴².

Büyük İskender işgali ve bunu izleyen Hellenistik dönemle birlikte bölge tarihi daha sağlıklı veriler ışığında izlenebilmektedir. Büyük İskender’in ölümünü izleyen paylaşım sürecinde Urfa bölgesi Seleukosların eline geçer⁴³. Seleukoslar döneminde Grek ve Makedonya’dan Urfa bölgesine büyük oranda göçler olmuştur. Bölgenin yeni yerleşikleri Grek gelenekleri doğrultusunda kurdukları yerleşim birimlerine eski yurtlarındaki bazı mahalle ve kent adlarını vermişlerdir⁴⁴.

Seleukoslar egemenliğinde bir anlamda yeniden kurulan kent, İ.Ö. 304-303 yıllarında yeniden imar edilmiş; buraya yerleşen Makedonlar, şehrin topografik yapısının kendi başkentleri olan Edessa (eski Aigai, şimdiki Vodena kasabası) ile olan benzerliğinden de etkilenecek kente “*Edessa*” adını vermişler⁴⁵.

³⁹ Işıltan 1960, 12; Umar 1993, 231; Açıkalı 1997, 3; Honigmann 1930, 301; Krückmann 1931, 1590.

⁴⁰ Honigmann 1930, 301 vd.

⁴¹ Işıltan 1998, 58.

⁴² Işıltan 1998, 59.

⁴³ Mansel 1988, 458 vd.

⁴⁴ Işıltan 1960, 12.

⁴⁵ Honigmann 1930, 50; Açıkalı 1997, 3; Aydın 1997, 1719.

Roma imparator'u Traianus zamanında bastırılan sikkelerde de kentin adı “EΔECCA” veya “EΔECCEIQN” şeklinde geçmektedir⁴⁶.

Edessa adının sonundaki “assa” ekinin Luvi-Pelasgos dilinde “yerleşim” anlamına geldiği⁴⁷; baştaki “ede” kısmının ise, Hellen dilindeki “ydor” ile akraba olan “su” anlamındaki “wedy” sözcüğünden bozma olduğu kabul edilir⁴⁸. Buradan kentin adının “su kıyısındaki yerleşim” anlamı taşıdığı algılanmaktadır. Kentin “pınarları güzel” anlamına gelen Yunanca “Kallirrhoe” adı da bu algılamayı doğrulamaktadır⁴⁹. Yine kente verilen bir diğer isim olan “Orhay” kelimesinin “καλλιρροή” kelimesinden yada Arapça “Wariha”, yani “güzel sulu” köklerinden türetildiği ileri sürülmektedir⁵⁰. İ.Ö. 163 tarihli IV. Antiochos sikkeleri üzerinde görülen “güzel akan suyun kıyısındaki Antiocheia” anlamına gelen “Αντιοκεία ἐχὶ καλλιρροή” ibareler de söz konusu isimlendirmeleri destekler niteliktedir⁵¹. Kente “Edessa” adını veren Makedonların, geldikleri kasaba olan Vodena’nın da “su” kelimesi ile bağı vardır. Çünkü “voda” kelimesi Makedon dilinde su demektir⁵². Sonuçta, ister Hellen, ister Sami kökenli kavimler olsun, yerleşik her topluluk, su kaynaklarından hareketle kenti kendi dillerinde “güzel sulu” anlamına gelen isimlerle adlandırmışlardır.

Kent adının kökeni ile ilgili farklı yaklaşımlar da vardır. daha çok teolojik yaklaşımlardan kaynaklanan bu varsayımlar, belirgin bilimsel kanıtlardan uzak niteliktedirler⁵³. Örneğin, İ.S. 4. yüzyılda yaşamış olan St. Ephraim, Süryani dilinde yazdığı Tevrat’ta Urfa’dan, “Nemrud ‘Erek’ denilen yerde hüküm sürüyordu ve ‘Erek’ denilen bu yer ‘Orhay-Edessa’ olarak biliniyordu” diye söz eder⁵⁴. St. Ephraim’in anlatısından hareketle Erek’in yani Uruk kentinin Urfa olduğunu kabul etmek olası değildir; zira bir Güney Mezopotamya kenti olarak

⁴⁶ Head 1911, 815.

⁴⁷ Umar 1993, 231.

⁴⁸ Herzfeld 1968, 103.

⁴⁹ Açıanal 1997, 3.

⁵⁰ Segal 1970, 2.

⁵¹ Honigmann 1930, 51.

⁵² Segal 1970, 3.

⁵³ Günümüzde ‘Peygamberler Şehri’ olarak bilinen Urfa, yaygın inanışa göre Hz. İbrahim ve Nemrud ile ilgili anlatılan efsanevi olaylara ev sahipliği yapmıştır ve şehirdeki bir takım yer adları da bu dinsel olaya bağlanır. Örneğin kale Nemrud Tahtı olarak adlandırılır. Hz. İbrahim’in mancınıkla ateşe atıldığı yerde oluşan göllere ise, ona atfen Halil-ül Rahman gölleri adı verilmiştir.

⁵⁴ Segal 1970, 1

Uruk'un Urfa ile arasında beş yüz millik bir mesafe bulunmaktadır⁵⁵. Yine 1956 yılında Urfa'daki Halil Camii imamı, kentin adını Grek mitolojisinde adı geçen Orpheus'tan aldığını ileri sürmüş ve bu teori pek ciddiye alınmamıştır; fakat olaydan birkaç gün sonra burada bir Orpheus mozaığının bulunması dikkatleri çekse de teori kabul görmemiştir⁵⁶.

---

⁵⁵ Segal 1970, 2

⁵⁶ Segal 1970, 3

3. URFA TARİHİ

3. 1. Neolitik - Kalkolitik ve Tunç Çağları

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Bereketli Hilal içinde kalan kesimi, Ön Asya'da göçebelikten yerleşik yada yarı yerleşik evreye geçildiği ve ilk üretimin başladığı Neolitik dönemin en önemli yerleşim alanlarından biridir. Gerek Fırat, Dicle ve Habur nehirleri üzerine yapılan barajlar nedeniyle yürütülen kurtarma kazısı niteliğindeki çalışmalar, gerekse yüzey araştırmaları, bölgede Neolitik yerleşmelerin en erken dönemlerden itibaren kurulduğunu kanıtlamış⁵⁷; yüzlerce yerleşim yeri ve höyükler tespit edilerek, bunlardan bazılarının kazıları yapılmıştır⁵⁸. Merkezlerin büyüdüğü, alet teknolojisinin daha da geliştiği Kalkolitik evrede de bölgedeki yoğun yerleşim sürdürülmüştür.

Ele geçen en eski belgeler göre Urfa Bölgesi kısmen İ.Ö. XXV. yüzyılda Suriye'de kurulmuş Ebla Krallığı'nın egemenliğine girmiştir ki, bu olgu bölgenin yazılı tarihinin başlangıcı olarak da kabul edilir. İ.Ö. 3. Binde Önasya'da görülen şehir devleti niteliğinde yerleşmelerden biri durumundaki Halep yakınlarında bulunan “*Ebla*” (Tell-Marduk) oldukça önemli bir ticaret merkezidir⁵⁹. Burada bulunmuş arşivlerde, adı geçen krallığa bağlı olarak Harran'ın bu dönemde “*Zugalum*” adındaki bir kraliçe tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır⁶⁰. Ancak, bölgenin en eski yazılı tarihi evresini oluşturan bu döneme ait eldeki bilgiler henüz yok denecek kadar azdır. Kronolojiyi takip edildiğinde Akkad kralı I. Sargon (İ.Ö. 2340-2284), Amanos ve Toroslar'a doğru bir sefer düzenlerken, Urfa'nın da içinde bulunduğu bölgeyi Akkad krallığı'nın egemenliği altına alır⁶¹. I. Sargon'dan bir süre sonra Naram-Sin'in (İ.Ö. 2260-2220) Kuzey Mezopotamya'daki Subartu ülkesini çeşitli düşman unsurlara karşı savunmuş olmasından⁶² ve Mardin yakınlarındaki Pir Hüseyin'de ele geçen Naram-Sin'e ait kitabeli bir zafer stelinden hareketle o dönemde Akkad'ların Güneydoğu

⁵⁷Engin 1999, 19.

⁵⁸Güler 1997, 20.

⁵⁹Engin 1999, 21.

⁶⁰Özfırat 1994, 36.

⁶¹Güler 1997, 21.

⁶²Güler 1997, 21.

Anadolu'nun büyük bölümüne sahip oldukları söylenebilir⁶³. Kaynaklara göre, Akadlar'dan sonra kısmen Anadolu ve bağlantılı olarak Urfa'nın III. Ur Hanedanı (İ.Ö. 2060-1960) döneminde Sumerler'in egemenliğine girdiği anlaşılmaktadır⁶⁴. Babil'in ünlü kralı Hammurabi (İ.Ö. 1792-1750), Mari (Tell-Hariri) bölgesiyle, Asur kenti dahil olmak üzere tüm Subartu'yu, Elam'ı ve civarındaki bütün ülkeleri zaptetmiş; İ.Ö.2. bin ikinci yarısında ise Fırat'ın doğusuna, bölgeye yeni gelen bir Hint-Ari kavmi olan Mitanniler egemen olmuştur. Bu dönemde Kuzey Mezopotamya'da Hurri nüfusu baskındır, dolayısıyla bu oluşum Hurri-Mitanni devleti olarak da bilinmektedir. Asur kayıtlarında buraya Hanigalbat adı verilmektedir⁶⁵. Hitit çivi yazılı tabletlerinde de bölge "Hurri ülkesi" olarak geçmektedir. Bölgedeki Mitanni varlığına Hitit kralı I. Šuppiluliuma (1380-1345) tarafından son verilmiş⁶⁶. Dolayısıyla İ.Ö. 1366'da yapılan I. Suriye Savaşı sonrasında Mitanniler'in bölgedeki siyasi gücü son bulmuş, Hititler Fırat ile Dicle arasında kalan bölgeyi işgal etmişlerdir⁶⁷. Hitit akınları ile güçsüz duruma düşen Mitanni-Hanigalbat ülkesinin bu durumundan yararlanmak isteyen Asur kralı I. Ayrıca Asur kayıtlarında I. Tiglat-Pileser'in (İ.Ö. 1114-1076), Fırat boylarına kadar uzanan bölgeye saldırdığı kayıtlıdır⁶⁸. İ.Ö. 2. Binin sonlarına doğru, yaklaşık İ.Ö. 12. yüzyıl başlarında gerçekleşen Deniz Kavimleri Göçü ile birlikte Hitit İmparatorluğu ortadan kalkmış ve bu gelişme Anadolu dahil Önasya'da karışıklıklar yaşanmasına neden olmuştur. III. Ramses'in Medinet Habu'daki tapınak yazıtlarından, Kargamış ile Fırat'ın doğusunda kalan merkezlerinde bu kargaşa ve istiladan etkilendikleri anlaşılmaktadır⁶⁹, kuşkusuz bu kapsama Urfa ve çevresi de girmektedir.

⁶³ Gadd 1971, 443; Özfiat 1994, 36.

⁶⁴ Güler 1997, 21

⁶⁵ Işıltan 1988, 58.

⁶⁶ Özfiat 1994, 38; Aydın 1997, 1720; Engin 1999, 24.

⁶⁷ Engin 1999, 24.

⁶⁸ Plat vd. 1950, 123.

⁶⁹ Kinal 1975, 15.

3. 2. Demir Çağı

İ.Ö. 1200'lerde baş gösteren deniz kavimleri göçünden sonra, Hititler'in Kilikya ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Geç Hitit Devletleri olarak varlıklarını sürdürdüklerine tanık olunur. Bu dönemde bölgede güçlü bir devlet olan Asurlar'ın İ.Ö. 1. binin ilk yarısında Kuzey Suriye'yi denetimleri altında tutabilmek için buraya seferler düzenledikleri⁷⁰; bu doğrultuda Asurnasirpal (İ.Ö. 884-859) Urfa'nın 20 km güneyindeki "Duru" kentine yaptığı bir askeri seferle burada yaşayan Arami kabilelerini yenerek bölgeyi egemenliğine aldığı, III. Salmanasar'ın ise "Serug" (Batnae, Suruç) kentini haraca bağladığı Musul yakınlarında yer alan Balavat'ta bulunmuş kapılar üzerinde kayıtlı yazıtlardan öğrenilmektedir⁷¹.

İ.Ö. 1. binde bölgenin en önemli kentini konumundaki Harran Asur Devleti'nin son başkentidir⁷². Şanlıurfa yakınlarında yer alan Sultantepe, İ.Ö. 1. binin önemli diğer bir merkezi durumundadır. Sultantepe'de yürütülen kazı çalışmalarında, içinde tablet arşivi de bulunan İ.Ö. 7. yy. tarihli bir Geç Asur yapısı ortaya çıkarılmıştır⁷³. Harran ve Sultantepe, 1. binde bölgenin Asur egemenliğinde olduğunu gösteren önemli yerleşimlerdir. Özellikle Harran bu dönemde dinsel önemi olan bir yerdir. Asurbanipal'in (İ.Ö. 668-667) Harran'daki Ay tanrısı Sin'e adanan tapınağı onarttığı, kardeşini buraya baş rahip olarak atadığı; Asarhaddon'un (İ.Ö. 680-669) ise Mısır'ı fethederken burayı ziyaret ettiği bilinir⁷⁴.

Medler ile birlikte hareket eden Babil kralı Nabukadnesar'ın İ.Ö. 610 yılında Asur'un son başkenti olan Harran'ı ele geçirmesiyle birlikte Asurlar tarih sahnesinden silinir ve bölgede Babil dönemi başlar. Kaynaklar son Babil kralı Nabonidus'un (İ.Ö. 555-539) Harran'da ikamet ettiğini belirtir⁷⁵. Devamında yaklaşık İ.Ö. 330'lara değin bölge Med ve Pers egemenliğinde kalmıştır.

⁷⁰ Engin 1999, 26.

⁷¹ Segal 1970, 4.

⁷² Engin 1999, 26; İ.Ö. 614 yılında İran'da güçlenmeye başlayan Medler ile Güney Mezopotamya'da egemen olan Babil'in kurmuş olduğu ittifak Asur'u yenilgiye uğratar ve Asur, Nimrud'daki başkentini daha kuzeydeki Harran'a taşır.

⁷³ Gökçe-Lloyd 1953, 110.

⁷⁴ Segal 1970, 4-5; Güler 1997, 26.

3. 3. Hellenistik Dönem

İ.Ö. 4. yy. ikinci yarısında Anadolu'da ilerleyen Büyük İskender, İ.Ö. 333 yılında İssos'ta (Hatay, Dörtyol) Pers kralı ile yaptığı savaşta galip gelir ve Urfa dahil tüm Güneydoğu Anadolu Makedonlar'ın eline geçer⁷⁶. İskender'in ölümünden sonra ise, Urfa ve çevresi Seleukos I'in kurduğu Seleukoslar Krallığı (İ.Ö. 312) yönetimine girmiştir.⁷⁷

Hellenistik Dönem'e kadar bölge tarihi, genellikle Urfa yakınlarındaki merkezlerden ele geçen arkeolojik bulgular ışığında incelenebilmektedir. Buradaki dikkat çekici nokta, Urfa'nın bu döneme dek belirgin olmayışı ve adının çivi yazılı metinlerde geçmemiş olmasıdır. Bu durum kentin o dönemlerde şimdi bilmediğimiz bir adla anılmış olabileceğinden kaynaklanabilir. Ayrıca konum olarak askeri ve siyasi açıdan stratejik öneme sahip olmaması ya da Harran gibi önemli bir yerleşimin yanında silik kalmış olduğu da varsayılabilir. Ancak Hellenistik Dönem'e gelindiğinde durum değişir ve Seleukoslar'ın bölgede varlıkları ile birlikte Orhay ismiyle Urfa hakkettiği öneme kavuşur.

Seleukoslar, bölgenin yapısı itibariyle, kapsamında çeşitli dinlere mensup farklı unsurları bir arada barındırıyordu. Bu yapı içerisinde Helenler, işgal ettikleri yerlerde bölgenin yerel kültürünü baskı altına almadan, Hellen tarzında şehirler kurarak (yada kurulu bir kenti yeniden imar ederek, ki Urfa bu gruba girer) kendi kültürlerini bu şehirler aracılığıyla yaymaya çalışmışlar; eski ve yeni kültürün kaynaşmasını sağlamışlardır⁷⁸. Edessa halkı İskender'den beri Yunan, Arap, Suriyeli ve Ermenilerden oluşan bir karışımdı⁷⁹. Bu kaynaşmanın en güzel örneklerinden biri, kuşkusuz, Nemrut Dağı'ndaki kabartmalar üzerinde gördüğümüz doğulu tanrı ile el sıkışır durumda gösterilen Seleukos kralı Antiochos'tur⁸⁰.

Seleukoslar bölgeyi "Stragetor" adı verilen valilerce yönetilen 25 satraplığa bölmüşlerdi. Süryanilerin "Urhai" adını verdikleri Şanlıurfa'nın yerine kurulan ve adını eski Makedonya'nın başkentinden (Vodena) alan Edessa da bu

⁷⁵ Segal 1970, 5.

⁷⁶ Mansel 1988, 440-442.

⁷⁷ Açıkalı 1997, 20.

⁷⁸ Mansel 1988, 508.

⁷⁹ Gibbon 1995, 230.

⁸⁰ Mansel 1988, 509, Res. 322.

satraplıklardan biridir⁸¹. Kral Antiochos Epiphanes dönemi (İ.Ö. 163) sikkelerinde bu şehir “*Callirhoe Antioch*” adıyla geçmektedir⁸² ki, askeri bir koloni merkezi olan Edessa’da bir sikke darphanesi bulunmasına işaret eden bu durum, kentin bölge kapsamında öneminin arttığının kanıtıdır⁸³. Kentin bölgeyi denetimi altında tutabilecek stratejik bir konuma sahip olmasıyla bağlantılı olan bu olgu karşısında Harran İ.Ö. 1. bin ve öncesindeki önemini yitirmiş ve Edessa askeri ve idari merkez özelliğiyle ön plana çıkmıştır. Edessa’nın diğer bir önemi ise, Fırat kıyılarındaki Zeugma (Belkıs) ve Samosata (Samsat)’dan daha doğuda bulunması ve batıdan gelen saldırılara karşı daha güvenli bir noktada yer almasından kaynaklanmaktadır⁸⁴.

Seleukoslar, Edessa’nın yanı sıra, bölgedeki diğer kentlerde de yeni düzenlemeler yaparlar ve yerleşim merkezlerinin isim değişikliğine gidilir. Bu doğrultuda Harran, Carrhae ya da Carrai; Rakka, Nicephorion; Suruç, Anthemusia; Nizip, Antioch Mygdonia; Birecik, Macedonapolis ve I. Seleukos’un eşine ithafen Apameia olarak anılmaya başlar⁸⁵ (Harita I).

Seleukoslar III. Antiochos döneminde (İ.Ö. 222-187) oldukça güçlenir. Anadolu’nun doğusu ile yetinmeyip, Mısır’a egemen Ptolemaiosları Güney Suriye’den çıkardıktan sonra batıya doğru hareket ederek Efes’e kadar ilerleyen III. Antiochos, Kıta Yunanistan’a kadar ilerlemiştir⁸⁶. III. Antiochos’un bu girişimi, Anadolu’nun Roma egemenliğine girmesi ile sonuçlanacak bir sürecin de başlangıcı olmuştur. Seleukos ordusu önce İ.Ö. 191 yılında Thermopylai’de; sonra da İ.Ö. 190 yılında Magnesia’da bozguna uğramış; sonuçta Anadolu tümüyle Romalılar’ın eline geçmiştir⁸⁷. Romalılar ile Seleukoslar arasında yapılan Apameia (Dinar) antlaşmasıyla III. Antiochos Roma’ya savaş tazminatı ödemek zorunda kalmış ve antlaşma hükümleri gereğince Torosların kuzeyinde kalan topraklar Roma Yönetimi’ne bırakılmıştır⁸⁸. Roma, bu toprakları savaşta

⁸¹ Segal 1970, 3-5.

⁸² Segal 1970, 6.

⁸³ Morrkholm 2000, 128.

⁸⁴ Engin 1999, 28.

⁸⁵ Işıltan 1960, 13; Segal 1970, 6; Güler 1997, 29.

⁸⁶ Demircioğlu 1998, 321

⁸⁷ Jones 1971, 247.

⁸⁸ Demircioğlu 1988, 344.

kendisine yardım eden yerel krallıklara bağışlamış, bu vasal krallıklar yoluyla bölgedeki siyasi etkisini sürdürmüştür⁸⁹.

Tüm bu gelişmelerden sonra ekonomisi bozulan ve oldukça zayıflayan Seleukos Devleti, bölgedeki zengin tapınakların hazinelerine el koymaya kalkışmış, bu da yerel halkın (Samiler'in) ayaklanmasına neden olmuştur. Çıkan ayaklanmada ilk önce IV. Antiochos (İ.Ö.187) öldürülmüş⁹⁰; sonra da yerine geçen IV. Seleukos Philator (187-175) benzer bir biçimde hayatını kaybetmiştir⁹¹.

Kral V. Antiochos Dönemi'ne (İ.Ö. 175-164) gelindiğinde Media ve Kommagene gibi satraplıklar yönetime başkaldırmış ve bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir⁹². Ancak bölgedeki Seleukos idaresine en büyük darbeyi, doğunun yerli halkının hellenizme tepki olarak kurduğu düşünülen Part devleti vurmuştur⁹³. I. Mithridates (İ.Ö. 142-130) yönetimindeki Partlar, Seleukoslar'dan Urfa ve çevresindeki tüm toprakları almışlar ve Seleukoslar başkentlerini Antakya'ya taşımak zorunda kalmışlardır⁹⁴.

3. 4. Roma Dönemi Tarihi ve Osroene Krallığı

Bölgede Seleukos kontrolü tamamen ortadan kalkınca, bölge bir süre Partlar'ın eline geçmiş; devamında ise, o dönemde giderek güç kazanan ve İ.Ö. 137'de tüm Mezopotamya'yı ele geçiren Artaksakid Devleti'nin bir parçası olmuştur. Kısa bir süre sonra, İ.Ö. 132'de ise Urfa ve çevresinde yerel bir şehir krallığının kurulduğuna tanık olunur⁹⁵.

Aslında bu dönemde Mezopotamya'nın birçok bölgesi kısmi derece de otonomi kazanmış ve bazı yerleşim yerleri Arap kökenli aileler yahut Nabatai soyundan gelen kişiler tarafından yönetilir duruma gelmişti. Bu krallıklar, doğuda Singara, güneyde Mesene, batıda Anthemusia (Suruç) ve Edessa (Urfa) Krallıkları idi⁹⁶.

⁸⁹ Demircioğlu 1988, 345-346.

⁹⁰ Morrkholm 2000, 213.

⁹¹ Demircioğlu 1988, 353.

⁹² Demircioğlu 1988, 406.

⁹³ Demircioğlu 1988, 406.

⁹⁴ Demircioğlu 1988, 407.

⁹⁵ Işıltan 1988, 60.

⁹⁶ Segal 1970, 9.

Tarihte Osroene Krallığı olarak da bilinen bu devletin adı konusunda değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bunlardan biri, Osroene adının Arapça *Ar-Ruha* (Urfa yöresi) sözcüğünden türetilmiş olduğu⁹⁷; diğer bir tanımlamayla, Urfa'nın adlarından biri olan, *Urhay*'dan derlenmiş olduğu yönündedir⁹⁸. Diğer bir görüş ise, krallığın adını kurucusu kabul edilen *Hosro* ya da *Osro*'dan almış olduğunu savunur⁹⁹. Söz konusu krallık, yöneticilerinden on tanesinin *Abgar* adını taşıması nedeniyle Abgar Krallığı olarak da adlandırılmaktadır¹⁰⁰. Abgar Krallığı köken olarak genellikle Araplar'la bağlantılı görülmüştür¹⁰¹. Kral isimlerinin “u” eki ile bitmesinden hareketle krallığın *Nabati* kökenli olarak açıklanması ve Nabatiler'in de Arap kökenli olması bu olasılığı güçlendirmektedir¹⁰². Belirgin kaynakların Edessa krallığını Ermeni kökenli olarak iddia etmesi, bazı kral isimlerinin Pers kökenli olması nedeniyle kabul edilebilir görünmemektedir¹⁰³.

Osroene Krallığı'nın kurulduğu dönem, Anadolu'da Roma egemenliğinin etkin olmaya başladığı denk gelmektedir ve bu krallık Roma'nın doğu politikası açısından, Roma-Part ilişkileri çerçevesinde oldukça büyük önem arz edecektir. Tarihte ana hatlarıyla Roma-Part çekişmesi iyi kavranabilen bir olgudur¹⁰⁴. Stratejik açıdan büyük öneme sahip olan Fırat'ın geçtiği Samosata, Zeugma ve İ.Ö. 132'den itibaren ilk krali kanunların konulduğu Edessa kenti ile birlikte bu küçük krallık, zamanın süper güçleri konumundaki Armenia, Part ve Roma arasında zaman zaman bağımsız, ancak genelde vasal olarak kalmıştır¹⁰⁵. Başlangıçta Partlar tarafından desteklenmiş ve kısmen de olsa Part hakimiyetinde varlığını sürdürmüştür. Part egemenliğindeki süreç İ.Ö. 132'de ilk kral Aryu (Arjaw)'nın tahta çıkması ile başlar ve İ.Ö. 92-68 arası hüküm süren I. Abgar dönemine kadar devam eder. İ.Ö. 92-83 yılları arasında Part denetiminden çıkan Osroene Krallığı, Armenia Kralı I. Tigranes'in (Büyük Tigran) egemenliğini Mezopotamya ve Akdeniz'e kadar genişletmesine bağlı olarak, Armenia

⁹⁷ Krückmann 1931, 1589.

⁹⁸ Segal 1970, 9.

⁹⁹ Rastgeldi 1971, 7-14.

¹⁰⁰ Duval 1995, 36.

¹⁰¹ Segal 1970, 15.

¹⁰² Segal 1970, 15.

¹⁰³ Osroene krallar listesi ve kronolojisi için bkz. Ek 1.

¹⁰⁴ Wagner 1983, 103.

¹⁰⁵ Wagner 1983, 103.

yönetimine girer¹⁰⁶. Bu durum III. Mithridates savaşına kadar sürmüştür. İ.Ö. 69 yılında Fırat nehrini geçerek Armenia'nın başkenti olan Tigranokerta'yı ele geçiren Romalı komutanlar Lucullus ve Pompeus Magnus'un Büyük Tigran'a karşı elde ettikleri zaferler sonrası, Osroene Krallığı'nda Roma'ya bağlılığını ilan eden diğer krallıklar arasında yerini alır¹⁰⁷. İ.Ö. 69 yılında Roma-Armenia Savaşı sırasında, Edessa kralı I. Abgar, Tigranes'e yardım ettiği için, L. Licinius Lucullus'un legatusu¹⁰⁸ Sextilius tarafından öldürülmüştür¹⁰⁹. Bu dönemde siyasal durumu zekice tahmin edebilen kral II. Abgar (İ.Ö. 68-53), Roma'nın yanında yer alarak, Pompeus ve Lucius Africanus'un legatlarına yardım etmiştir. Africanus, ordusuyla beraber Mezopotamya içlerinden Suriye'ye dönerken yolunu kaybetmiş; ordusu kırılmak üzere iken II. Abgar'ın yardımı sayesinde oldukça zor geçen İ.Ö. 65-64 kışını atlatabilmiştir¹¹⁰.

İ.Ö. 63 baharında Pompeus, Kudüs'ü kuşatarak burayı ele geçirir ve Suriye bir Roma eyaleti olur; bölge kapsamındaki bazı kentler haraca bağlanarak dış ticaretlerinde serbest bırakılırlar. Bu dönemde Suriye'nin kuzey doğu köşesinde bulunan Edessa, Roma'ya bağlı bir krallık olarak tanınmıştır¹¹¹. II. Abgar, Roma ordusuna yaptığı yardım nedeniyle olsa gerek, Pompeus ile yapılan uzlaşma sırasında bağımsızlığını kazanmıştır¹¹².

Doğu'nun Pompeus tarafından yeniden düzenlenmesi sonrası, Roma ilk iş olarak Fırat boyunca uzanan toprakları nüfuzu altına alır¹¹³. Bu olay aynı zamanda Roma ile Partlar arasındaki çekişmenin nedenlerinden biridir¹¹⁴. Aslında Roma-Part çekişmesi, Roma'nın Sulla zamanında (İ.Ö. 96)¹¹⁵ Armenia ve Osroene üzerinde hegemonya kurmak istemesi ile başlamış ve bu politika İ.Ö. 69'da Lucullus ve İ.Ö. 66'da Pompeus ile devam etmiştir. Sonuçta yapılan antlaşmalarla Fırat nehrinin bu iki güç arasında sınır olarak kabul edilmesi sağlanmıştır¹¹⁶.

¹⁰⁶ Mommsen 1886, 1-2; Rawlinson 1893, 130; Wagner 1983, 103.

¹⁰⁷ Rawlinson 1893, 136; Magie 1950, 344.

¹⁰⁸ Legatus: Sefir, yetkili temsilci, başkomutan vekili ve bir lejyonun komutanı bkz. Alover-Kabağaç 1995, 341.

¹⁰⁹ Drijvers 1980, 13.

¹¹⁰ Segal 1970, 10.

¹¹¹ Altan 1970, 147.

¹¹² Drijvers 1980, 12.

¹¹³ Magie 1950, 371-378.

¹¹⁴ Wagner 1983, 103.

¹¹⁵ Magie 1950, 206.

¹¹⁶ Wagner 1983, 103.

Daha sonra yönetime gelen Suriye valisi M. Licinius Crassus da, tıpkı Pompeus gibi diyaloga dayalı bir politika izlemesine rağmen, Partlar'dan bunun cevabını savaşla almış. Crassus, İ.Ö. 53 yılında Carrhae savaşında binlerce lejyoneri ile birlikte öldürülür¹¹⁷. Bu savaşta II. Abgar, Roma'nın yanında görünmesine rağmen, Partlar'ın üstünlüğü karşısında Romalılar'a ihanet etmiştir¹¹⁸. Bu ihanetin en önemli nedeni Part kültürel ve politik alanının Edessa'yı etkilemiş olmasıdır. II. Abgar, Romalılar'ın gücüne boyun eğerek Pompeus'a karşı minnettarlık duymasına rağmen, onun Partlara sempatisinin daha fazla olması, bu ihanetin diğer bir nedenidir¹¹⁹. Carrhae savaşının sonucunda Roma, Armenia ve Osroene üzerindeki egemenliğini yitirmiş; Partlar, Fırat'ın doğusundaki tüm bölgeleri ve Suriye kaynaklarında "Partların kızı" olarak adlandırılan Osroene'nin başkenti Edessa'yı ele geçirmişlerdir¹²⁰. Dolayısıyla, İ.Ö. 53-52 yıllarında Osroene'de Part egemenliği görülür¹²¹. Savaş sonrası krallığın başına geçen II. Ma'nou'dan (İ.Ö. 52-34) sonra gelen kral Paqouri'nin (İ.Ö. 34-29) adının Pers kökenli olmasından da bölgedeki Part etkisinin boyutu anlaşılabilir¹²². Osroene tarihinde bu savaş sonrası gelişen politik olaylar, Edessa krallarının esas amaçlarının, iki güçlü devlet arasındaki oldukça önemli bir bölgede bağımsız kalabilme mücadelesi olmuştur¹²³.

Roma bu topraklara, İ.Ö. 22-19 yıllarında Augustus doğuda iken ve Tiberius'un diplomatik yollardan kazandığı başarılar sayesinde, yeniden kavuşmuş; Part kralı Phraates IV'den Roma sancak ve esirleri geri alınmıştır¹²⁴. Bu tarihte Osroene Krallığı'nın başında III. Ma'nou (İ.Ö. 22-4) bulunmaktadır. Daha sonraları Partlar'ın kendi içlerinde yaşadıkları sorunlar, Roma'nın bunlara müdahale etmesi sonucunu doğurur. Part kralı Vardanes'in (İ.S. 46-48) ölümü sonrası krallığın yaşadığı sorunlar Roma için iyi bir fırsat olur¹²⁵. O sırada Part tahtı için, Roma karşıtı Gotarzes ile Roma'da bulunan ve Roma yanlısı bir politika

¹¹⁷ Akşit 1976, 48; Özırat 1994, 64; Güler 1997, 30.

¹¹⁸ Rawlinson 1893, 164-165.

¹¹⁹ Segal 1970, 11.

¹²⁰ Wagner 1983, 104.

¹²¹ Duval 1995, 45.

¹²² İşıltan 1960, 18.

¹²³ Drijvers 1980, 13.

¹²⁴ Akşit 1976, 48; Wagner 1983, 104.

¹²⁵ Wagner 1983, 104.

izleyen Meherdates mücadele ediyordu¹²⁶. Roma imparatoru Claudius, Suriye valisi C. Cassius Longinus'a, Meherdates'i büyük bir askeri güç eşliğinde Zeugma'ya götürüp oradaki kuvvetlerin başına getirmesini söyleyerek; Meherdates'i Part lideri olarak gördüğünü ilan eder¹²⁷ ve Osroene kralı V. Abgar (İ.S. 13-50) Roma'yı destekler bir tutumun sonucu olarak Meherdates'in yanında yer alır¹²⁸. Burada V. Abgar zekice bir siyaset izleyerek hem Roma'nın, hem de Meherdates yoluyla Partlar'ın yanında görünerek Osroene krallığını tehlikelerden korumayı başaramıştır¹²⁹.

V. Abgar'ın saltanat dönemi Hristiyanlık tarihi açısından da önemlidir. İlk Hristiyan kral olması ve Hz. İsa'nın ölümünden sonra Hristiyanlığı kabul etmesi, V. Abgar'ın tüm Hristiyan alemince tanınmasına neden olmuştur¹³⁰. Bu dönemde İncil ilk olarak bir başka dile, Süryanice'ye çevrilmiş, bu da Hristiyanlığın geniş bir alana yayılmasını kolaylaştırmıştır¹³¹. Roma imparatoru Augustus'un sürdürdüğü diplomasi politikasını devam ettiren halefleri sayesinde, Fırat'ın ötesindeki tüm memleketler ve Edessa için uzun bir zaman barış ve sessizlik evresi olmuştur¹³².

Osroene'nin uzun süren bu bağımsızlığı, İ. S. 114 yılında İmparator Traian'ın (İ.S. 98-117) sürdürdüğü Armenia ve Osroene üzerinde yeniden Roma hegemonyası sağlamak için güç kullanma politikası doğrultusunda sona erer. Ülkesinin bağımsızlığını korumayı amaçlayan Osroene kralı VII. Abgar (İ.S. 109-116), Traian'ın Partlar'a karşı yapmış olduğu İ.S. 114-116 yılındaki seferleri sırasında, Roma'ya karşı dostane tavırlar sergilemiş¹³³, Edessa'ya gelen Traian'ı en iyi şekilde ağırlayarak ona hediyeler armağan etmiştir¹³⁴. Ancak kral bu tutumunu sürdürmemiş, Traian İ.S. 116 yılında Basra körfezine sefere çıktığı sırada, Traian'a karşı ayaklanan Partlar'ın yanında yer almıştır. İsyanda Partlar, Nisibis'i ele geçirerek buradaki Roma garnizonunu kılıçtan geçirmişlerdir. Bunun üzerine Traian, generali Lucius Quietus'u ayaklanmaları bastırmak üzere tam

¹²⁶ Wagner 1983, 104.

¹²⁷ Millar 1993, 66.

¹²⁸ Drijvers 1980, 13.

¹²⁹ Debevoise 1969, 172.

¹³⁰ Işıltan 1960, 18.

¹³¹ Rastgeldi 1971, 19.

¹³² Mommsen 1923, 370.

¹³³ Drijvers 1980, 13.

yetkili ilan etmiş ve sonuçta Partlar bozguna uğratarak, Nisibis ile birlikte Edessa kenti de ele geçirilmiş ve kent yakılıp yıkılmıştır¹³⁵.

Roma askerlerinin yerleştirildiği Edessa'da, İ.S. 116-118 yılları arasında iki yıl hükümdarsız geçer ve bu zaman zarfında doğrudan Roma kontrolü görülür¹³⁶. Bu dönemin hemen sonrasında, Ialud ve Part prensi Parthaspates, İ.S. 118-122 yılları arasında Edessa yönetiminde kalırlar¹³⁷. Parthaspates, Edessa Krallığına İmparator Hadrian (İ.S. 117-138) tarafından tayin edilmiştir. Halkın benimsemediği bu kral aynı zamanda Part tahtına da atanmıştır¹³⁸. Parthaspates'ten sonra VII. Ma'nu İ.S. 123-139 yılları arasında Edessa tahtında kalır¹³⁹. İ.S. 123 yılında Osroene Krallığı'nın başına yerel hanedanlıktan VII. Ma'nu'nun geçmesiyle Edessa'nın Roma'ya bağımlı bir krallık olacak biçimde yeniden yapılandığı görülür¹⁴⁰.

Hadrian zamanında Osroene ile Roma arasındaki dostluk yeniden imar edilmekle beraber, Osroene'nin Roma ya da Partlar'dan bağımsız kalma düşüncesi varlığını sürdürür¹⁴¹. Hadrian'ın doğudaki barışçıl politikası Edessa'daki ilk Roma topluluğu için de itici güç olmuştur. Hadrian'dan bir kuşak sonra Marcus Aurelius (İ.S. 161-180) ve Lucius Verus (İ.S. 161-169) dönemlerinde, Partlar, kralları III. Volagases yönetiminde Roma'ya karşı sefere çıkarlar ve Armenia'yı işgal ederek Suriye'ye girerler. Daha sonra Edessa'ya giren III. Vologases, Osroene kralı VII. Ma'nu bar Ma'nu'yu (İ.S.139-163) tahttan indirerek, Partların kuklası konumundaki Wa-el bar Sahru'yu (İ.S. 163-165) başa getirir¹⁴². Bu kral sikkeler üzerinde Part kralı III. Volagases ile birlikte resmedilmiştir¹⁴³. İ.S. 165 yılında Romalı komutan Avidius Cassius, Edessa'yı kuşatmış; yerel halkın da Part garnizonlarına karşı ayaklanması ve kent kapılarını Romalı askerlere açmaları sonucu, Edessa tekrar Roma yönetimine girmiştir. Romalılar kendilerine sığınmış olan eski kral VIII. Ma'nu'yu ikinci kez kral

¹³⁴ Segal 1970, 13.

¹³⁵ Wagner 1983, 104.

¹³⁶ Kristen 1964, 556; Wagner 1983, 105

¹³⁷ Duval 1995, 55; Açıkan 1997, 42.

¹³⁸ Wagner 1983, 105.

¹³⁹ Kristen 1964, 556.

¹⁴⁰ Cook 1969, 119.

¹⁴¹ Wagner 1983, 105.

¹⁴² Drijvers 1980, 132.

¹⁴³ Wagner 1983, 105.

olmak üzere (İ.S. 165-177) başa getirirler¹⁴⁴. Bu kralın Roma'ya ne denli bağlı olduğunu, sikkelerinde kendini Roma imparatorunun ailesi ile birlikte resmettirmesi ve “βασιλεος μαννοσ φλορωμαριος” yani “Roma'yı seven Kral Ma'nu” yazıtından anlıyoruz¹⁴⁵.

Açıkça görülüyor ki bu dönemde Romalılar Traian'ın bölgedeki güce dayalı egemenlik politikasını sürdürmeyip, Fırat önlerinde daha önceki yöneticiler Pompeus Magnus, Augustus ve Hadrian'ın ılımlı yönetim politikasını benimsemişlerdir. Roma ile barışık bir Osroene Krallığı, Roma-Part arasındaki barış durumunun bir garantisi olarak görülmektedir.¹⁴⁶ Ancak Severuslar döneminde durum yine değişecektir.

Daha sonra gelen VIII. Abgar'ın (İ.S. 177-212) ad sikkeler üzerinde, Commodus (176-192), Septimius Severus (193-211) ve çeşitli Roma isimleri ile birlikte “Abgarus Basileus” olarak görülmektedir¹⁴⁷. Part kralı IV. Volagases (İ.S. 191-208), Hatra ve Adiabene kralları ile beraber VIII. Abgar'ın, Roma imparatorları Publius Helvius Pertinax ve Marcus Didius Julianus'un yönetiminden sonra Roma tahtı için en büyük aday olan Gaius Pescinius Niger'i desteklediği görülür¹⁴⁸. İ.S. 194 yılında Kuzey Suriye'deki koşulların değişmesi nedeniyle ticaret yolunu kontrol altına almak isteyen Edessa ve Adiabene orduları Nisibis şehrini kuşatırlar. Bu arada Edessa'nın kontrolü altında bulunan Sumatar kült alanı da¹⁴⁹, Anthemusia ve Edessa arasında sahiplenme yüzünden, sürekli mücadeleye neden oluyordu¹⁵⁰. Kuşatmadan hemen sonra Septimius Severus hızla Nisibis'e yürür; Edessa ve Adiabene ordularını yenerek kuşatmayı kaldırır¹⁵¹. İ.S. 195 ve 197 yıllarında doğuya iki sefer düzenleyen Septimius Severus, Doğu Mezopotamya içlerine kadar ilerleyerek, Singara'yı ele geçirir ve burayı bir Roma kolonisi haline getirmiştir¹⁵². Severus Roma'ya döndüğünde, Partlar Tigris'i (Dicle nehri) geçerek Nisibis'i kuşatırlar; Osroene ve Edessa kralları da

¹⁴⁴ Wagner 1983, 105.

¹⁴⁵ Kristen 1964, 556.

¹⁴⁶ Wagner 1983, 105.

¹⁴⁷ Drijvers 1980, 14.

¹⁴⁸ Drijvers 1980, 15; Wagner 1983, 106.

¹⁴⁹ Sumatar: Urfa'nın Harran ilçesi'nin yaklaşık 40 km. kuzey doğusunda Tek Tek dağlarında bulunmakta ve dini açıdan önem taşımaktadır. Drijvers 1980, 123.

¹⁵⁰ Magie 1950, 697.

¹⁵¹ Rawlinson 1893, 334.

¹⁵² Magie 1950, 697.

bu kuşatma sırasında istiladan korunmak için tarafsız ve dost görünürler¹⁵³. İ.S. 197'de Severus Part üzerine yürüyünce, Part kralı IV. Volagases kuşatmayı kaldırmak zorunda kalır¹⁵⁴. Severus'un bölgeye yaptığı bu sefer sırasında VIII. Abgar Romalılar'a tümünden boyun eğdiğini kabul etmiş, "Lucius Aelius Aurelius" adını benimseyerek kendini bir Romalı olarak tanımlamıştır. Çocuklarını da Roma'ya gönderip hünerli okçularını Roma'nın emrine vermiştir¹⁵⁵. Severus tarafından onurlandırılan kral büyük Abgar adıyla anılmış ve Roma'ya davet edilmiştir.

Suriye ve Edessa'da yaygın olan tanrıça Atargatis¹⁵⁶ onuruna kendini hadım etme geleneğini ortadan kaldıran VIII. Abgar döneminde Edessa'da meydana gelen önemli olaylardan biride İ.S. 201 yılındaki sel baskınıdır. Kentin içinden geçen Daişan deresi taşmış, felakette iki binden fazla insan ölmüştür¹⁵⁷. VIII. Abgar bundan sonraki benzer felaketleri önlemek amacıyla dere yatağını genişletmiş ve taşkınları önlemek için gece bekçileri tayin etmiştir¹⁵⁸.

Sonraki dönemde, tahta geçen IX. Abgar Severus'un, (İ.S. 212-214) Edessa sınırları yakınında bulunan komşu kabilelerin idaresini ele geçirmesi üzerine, İ.S. 216'da Edessa'ya İmparator Caracalla, kralı yakalatıp hapse attırmış; Edessa, *Colonia Romana* (Roma kolonisi) ilan edilerek, Osroene krallığı Mezopotamya eyaletine dahil edilmiştir¹⁵⁹. Partlar'a karşı savaş hazırlığı yapan Caracalla, İ.S. 217 yılında Harran'daki Ay tanrısı Sin tapınağına kurban adamaya giderken yolda Roma'daki iç çekişmelerle ilişkili olarak Martialis adlı bir asker tarafından öldürülür¹⁶⁰.

Mezopotamya'nın Partlar tarafından işgali sonucu Nisibis yakınlarında yapılan savaşta Roma imparatoru Macrinus (İ.S 217-218) yenilmiş; daha sonra İran'da yönetimin Sasani Hanedanlığı'na geçmesi (İ.S. 224) ve bu hanedanlığın

¹⁵³Rawlinson 1893, 337.

¹⁵⁴ Akşit 1976, 42-43.

¹⁵⁵ Segal 1970, 18.

¹⁵⁶ Edessa'da tapınım gören ve kültü bulunan Suriyeli bereket tanrıçası. Edessa'daki Atargatis tapınakları Urfa ilinin 60 km. güney doğusunda, Ain el Selok tapınaklarının olduğu yerde bulunmaktadır. Bkz. Drijvers 1980, 23 vd.; Hançerlioğlu 1993, 61.

¹⁵⁷ Güler 1997, 31.

¹⁵⁸ Açıkalı 1997, 44-45.

¹⁵⁹ Akşit 1976, 62; Drijvers 1980, 14; Güler 1997, 31.

¹⁶⁰ Magie 1950, 656; Akşit 1976, 62.

da Roma'ya savaş ilan etmesi, Roma'nın bölgede güçlükler yaşamasına neden olsa da Romalılar Mezopotamya'yı ellerinde tutmayı başarmışlardır¹⁶¹.

İ.S. 230 yılında Roma İmparatoru Severus Alexander (İ.S. 222-235) Mezopotamya'ya giren Persler'e karşı sefere çıkmış ve bu esnada Edessa'nın adı *Colonia Metropolis Edessenorum* olarak değiştirilmiştir¹⁶². İ.S. 214-235 yıllarına ait sikkeler Edessa'nın bir colonia durumunda olduğunu ve bu durumun İ.S. 242 yılına kadar sürdüğünü göstermektedirler¹⁶³.

X. Abgar, Edessa tahtında M. S. 240-242 yılları arasında iki yıl hüküm sürmüştür. Edessa'nın Pers kralı I. Shapur tarafından ele geçirilmesi ve Suriye içlerine doğru ilerlemesi, Roma imparatoru olan III. Gordianus'un İ.S. 242 yılında Suriye'ye gelerek Mezopotamya'ya girmesine neden olmuştur. III. Gordianus idaresindeki Roma ordusu, Fırat nehri yakınlarında İran tahtında bulunan I. Shapur'un (İ.S. 241-272) ordusunu mağlup etmiştir. Toparlanarak geri çekilen Pers ordusunu, Roma askerleri takip etmiş, Nisibis'de ordular yeniden karşılaşmış ve Rhesaene'de¹⁶⁴ Pers orduları şiddetli bir yenilgiye uğratılmıştır¹⁶⁵. Romalılar, Fırat nehrini geçerek daha önceden kısmen X. Abgar'ın idaresinde, Roma'ya bağımlı krallık statüsüne yükseltilmiş olan Edessa'ya geçerek, Harran'ı tekrar ele geçirirler ve Rhesaene zaferinden sonra da Nisibis'i alırlar¹⁶⁶. I. Shapur'un ordusunu mağlup eden Romalılar, Edessa kolonisini tekrar kurarlar. Koloni, İ.S. 243 yılında bir genel vali ve iki Strategor (askeri yönetici) tarafından yönetilmeye başlanmış ve bu yönetim iki yıl kadar sürmüştür¹⁶⁷. İ.S. 248 yılında, Roma imparatoru Philippus Arabs, saltanatı sırasında, Edessa'ya giderek yerel Edessa hanedanlığına son verilmiştir.¹⁶⁸ İ.S. 251 yılında Roma İmparatoru Decius, Gotlar'a karşı yaptığı savaş kaybedince, Roma doğu topraklarını tümüyle kendi

¹⁶¹ Sykes 1958, 395.

¹⁶² Drijvers 1980, 15.

¹⁶³ Segal 1970, 17.

¹⁶⁴ Rhesaene, Edessa ve Nisibis arasında bulunan bir şehir. Muhtemelen Septimius Severus tarafından bir koloni yapılmıştır. Roma İmparator'u Caracalla'dan sonra şehrin adı yazıtlarda PHCAINHCIWN olarak geçmektedir. Bkz. Head 1911, 814.

¹⁶⁵ Sykes 1958, 400.

¹⁶⁶ Magie 1950, 697-698.

¹⁶⁷ Olasılıkla Edessa'nın idari gücü, Aryu hanedanlığının eline geçmeden önce, Seleukoslar devleti içinde bulunan diğer bölgelerin yönetiminde olduğu gibi, iki Strategor şeklinde veya sivil kökenli yüksek memurlar tarafından yönetiliyordu. Aryu hanedanlığı idareyi alınca, bu idareciler sadece belgelerde kaldılar. Bkz. Segal 1970, 16.

¹⁶⁸ Magie 1950, 698

kaderine terk etmek zorunda kalmıştır. Bunu fırsat bilen I. Shapur, İ.S. 252 yılında Armenia'yı ele geçirmeye kalkışmıştır. Ancak, buradaki şehirler, başta Edessa olmak üzere, kendilerini İranlılara karşı savunmuşlardır¹⁶⁹. Özellikle İ.S. 3. yüzyılın ortalarında Roma, imparatorluğun doğusundaki savaşlar ve karışıklıklar nedeniyle Roma kolonisi olan Edessa paylaşılmıştır. Bu gelişmeler sonrası İ.S. 258 yılında, imparator Valerianus Antakya'ya geldikten sonra, Kapadokya içlerine hareket etmeyi düşünmüş; daha sonra Fırat nehrinin karşısını ve Edessa'ya uzanan yolu savunan Samsat'daki karargaha yerleşmiştir. Antakya, İ.S. 258 veya İ.S. 259 yıllarında Romalılar elindeyken, I. Shapur'un Romalı bir hainin rehberliğindeki sürpriz bir saldırıyla el değiştirmiştir. İ.S. 260 yılında Shapur, Edessa'yı yeniden almaya teşebbüs etmiş, pek çok ganimetle birlikte Antakya'dan çekilmiştir. Bu olay sonrası Valerianus, I. Shapurun üzerine yürümüştür. Fakat Roma ordusu şehre vardığında, askerlerin tümünün hastalığa yakalanıp dağılması, Valerianus'un barış görüşmeleri istemesine neden olmuşsa da, bu istek Shapur tarafından kabul edilmemiş, savaş Valerianus'un esir düşmesiyle sona ermiştir. Savaş sonrası Edessa teslim olmayarak kendini İranlılar'a karşı savunmaya devam etmiştir. İranlıların savaş sırasında geniş bir alana yayılmış olmaları felaketlerine neden olmuştur. Roma generali Kallistos, ani bir baskınla I. Shapur'un haremını ele geçirmeyi başarmıştır. Bu gelişmeden sonra hızla memleketine dönmeye çalışan I. Shapur, Edessa topraklarından geçmek zorunda kalmış, geçebilmek içinde, Romalılardan ele geri kalan ganimetlerle birlikte Samsat'a, Fırat nehrinin karşısına çekilmiştir¹⁷⁰. Bu zamana kadar Roma'ya bağlı serbest bir şehir olarak varlığını sürdüren Palmyra'nın (Tadmur) şefi Odainath, Roma-İran mücadelesine karışarak, Antakya'dan geri çekilmekte olan İran ordusuna büyük zararlar vermiştir. Perslerin Roma topraklarını ele geçirmek için başlatmış oldukları bu istila girişimi Odainath (Odenathus)'ın yapmış olduğu saldırılarla başarısızlığa uğramıştır¹⁷¹; Odainath, Fırat'ı geçerek yeniden kuşatılmış olan Edessa'ya yardım etmiş; Harran ve Nisibis'i İranlılar'ın elinden almıştır¹⁷². Daha sonra, Roma ile Palmyra arasında mücadeleler olmuş ve Romalılar Palmyra devletini ortadan

¹⁶⁹ Mommsen 1923, 430.

¹⁷⁰ Magie 1950, 679.

¹⁷¹ Magie 1950, 700.

¹⁷² Mommsen 1923, 434.

kaldırmıştır. Bu mücadeleler sırasında Mezopotamya'nın tekrar İranlılar'ın eline geçtiği ve Roma-İran sınırını yeniden Fırat nehrinin oluşturduğu görülmektedir¹⁷³. Roma imparatoru Aurelius Carus, İ.S. 283 yılı başında, Perslerle savaşmak üzere doğuya hareket etmiş, Fırat nehrini geçerek Pers tahtında bulunan III. Vahram'ı mağlup etmiş, Seleucia'yı ve bütün Mezopotamya'yı ele geçirmiştir¹⁷⁴. Carus, İran içlerine doğru hareket ederken bilinmeyen bir sebepten ölmesi üzerine, yerine geçen Numerianus, Armenia ve Mezopotamya Romalılarda kalmak şartıyla, İranlılarla barış imzalamıştır (yaklaşık İ.S. 277-394)¹⁷⁵. Diocletianus, Roma tahtında iken imparatorluğu ve orduyu yeniden organize etmiş¹⁷⁶ ve İ.S. 296 yılında Kuzey Mezopotamya'yı Osroene ve Mezopotamya olarak iki vilayete ayıkmıştır. Diocletianus zamanında, M. S. 296'da Pers İmparatoru Narses, Persleri toparlayıp tekrar eski gücüne kavuşturmuş ve Roma'nın doğu eyaletlerini tehdit etmeye başlamış; Romalı komutan Galerius'u yenerek Roma egemenliğindeki Mezopotamya'ya tekrar egemen olmuştur. Bunun üzerine İmparator Diocletian Antiocheia, Damascus ve Edessa'ya Silahlı kuvvetler yerleştirmiş, hatasını telafi etmek isteyen Galerius bu güçlerinde yardımıyla Narses'i bozguna uğratarak bölgede kesin Roma hakimiyetini tekrar sağlamıştır¹⁷⁷. Bu durum İ. S. 358 yılına kadar devam etmiştir. Pers İmparatoru II. Shapur bazı ittifaklar yaparak Roma'dan isteklerde bulunur. Roma İmparatoru II. Constantin'in son yılları ve Julianus'un kısa süren İmparatorluğu boyunca Persler bir sorun olmaya devam eder. 361 yılında II. Constantin'in yenilgisi üzerine, Pers savaşı için Edessa'da kalan Julianus¹⁷⁸, Pers seferini tamamlamak için 363'te harekete geçer ve II. Shapur'u Ctesiphon'da bozguna uğratar.

Bütün bu olaylardan algılandığı kadarıyla, Edessa, Osroene'nin başkenti¹⁷⁹ görevini görmüş; bu süre boyunca Roma'nın doğusunda gerçekleştirilen

¹⁷³ Rostovtzeff 1963, 447.

¹⁷⁴ Akşit 1970, 75.

¹⁷⁵ Işıltan 1960, 24.

¹⁷⁶ Akşit 1970, 495.

¹⁷⁷ Akşit 1970, 500-503; Burada kazanılan zafer sonrası Roma'nın prestiji Septimius Severus Dönemi'ndeki seviyesine ulaşmış ve tüm imparatorlukta genel bir emniyet havası yaratmıştır. Bu zaferin anısına Selanik'te bugün hala ayakta olan bir zafer takı da yaptırılmıştır. Bkz. Akşit 1970, 502.

¹⁷⁸ Baydur 1999, 63.

¹⁷⁹ Edessa, Osroene eyaletinin başkenti konumundaydı ve Osroene eyaleti büyük bir olasılıkla adını Edessa'dan alıyordu. Fakat, Osroene'nin eyalet sınırlarının nereye kadar uzandığı kesin belli değil. Roma imparatorları Pompei, Trajan ve Hadrian ile onların halefleri bu eyaletlerin sınırlarını

etkinliklerin çıkış noktasını oluşturmuştur. Sonraları politik rolünü kaybetse de, imparatorluğun doğu sınırında iki yüzyıl boyunca adeta tampon bir şehir olmuş; Sasani ve Roma imparatorlukları arasında kurulan küçük devletlerin bağımsızlıklarına engel olmuştur¹⁸⁰.

---

belirtmemişlerdi. Yönetimleri sırasında ara sıra Edessa krallarının işlerine karışmalarına rağmen, böyle bir sınır belirleme ihtiyacı duymamışlardı. Bildiğimiz kesin bir şey, eyaletin doğu sınırının Fırat nehri ile sınırlı olduğudur. Bkz. Segal, 1970, 22-23.

¹⁸⁰ Peidebard 1934, 105.

4. URFA'DAKİ ROMA DÖNEMİ KALINTILARI

4. 1. Urfa Kalesi ve Şehir Surları

Kale, kentin güney batı kesiminde, Halil-ül Rahman ve Ayn-ı Zeliha göllerinin güneyindeki Damlacık Dağı üzerinde yer almaktadır. Doğu, batı ve güney tarafı kayadan oyma derin savunma hendeği ile çevrili; kuzey tarafı ise sarp kayalıktır (Lev. Ia). İ.S. 201 yılında meydana gelen sel felaketi sonrası, kalenin bulunduğu tepeye kral VII. Abgar tarafından “kış evi” olarak nitelendirilen bir kraliyet konutu yaptırılmıştır¹⁸¹.

Kalenin bulunduğu alanın sadece bir kısmı Seleukoslar döneminde surlar içerisine alınmışken, Bizans dönemine gelindiğinde tüm tepe tahkim edilmiştir¹⁸². Günümüzde eski kent surlarına ait herhangi bir kalıntı bulunmamakla beraber, İ.S. 814 yılında Abbasiler tarafından yapılan kale kalıntıları korunabilmiştir¹⁸³. Kalıntılardan anlaşılabildiği kadarıyla, burçlarla desteklenen surlarda Harran, Samsat, Bey ve Yeni olarak adlandırılan 5 adet kapı bulunmaktaydı. Bunlardan sadece Harran Kapısı korunabilmiştir¹⁸⁴.

Kalede, 14 m mesafeyle yerleştirilmiş Korinth düzeninde iki sütun bulunmaktadır (Lev. Ib; II a-b). 17,25 m yüksekliğe ve 4,60 m çapa sahip sütunların dış yüzeyleri bombeli kesme taşlardan oluşmaktadır. Bu sütunları meydana getiren 27 taş bloktan her biri yarım silindir şeklindedir ve bu bloklar üzerinde onları yukarı doğru kaldırıp yerine yerleştirmede kolaylık sağlayan taşıma çıkıntıları gözlenir¹⁸⁵. Doğudaki sütunun modern kente yönelik yüzeyinde tabandan yaklaşık 3 m yükseklikte Süryanice bir yazıt bulunmaktadır (Lev. IIIa). Yazıtta: “Ben askeri ko[mutan] BARŞ[AMAŞ] (=güneşin oğlu)’ın oğlu AFTUHA bu sütunu ve üzerindeki heykeli kral MA’NU’nun kızı [Kral MA’NU] eşi hanımefendim ve [velinimetim] Kraliçe ŞALMETH için yaptım” yazılıdır¹⁸⁶. Kitabede adı geçen Edessa Kralı IX. Ma’nu İ.S. 240-242 tarihlerinde hüküm sürmüştür. Saltanat tarihleri dikkate alındığında, sütunların kalenin günümüz

¹⁸¹ Segal 1970, 25.

¹⁸² Segal 1970, 7.

¹⁸³ Güler 1997, 80.

¹⁸⁴ Güler 1997, 81.

¹⁸⁵ Segal 1970, 26; Segal 2002 59; Bingöl 2004, 58-59, Res. 78-79.

¹⁸⁶ Güler 1997, 80.

kalıntıları olan İ.S. 814 inşasından çok önce buraya birer “anıt sütun” olarak dikildikleri ve üzerinde olasılıkla kraliçe Şalmat’ın yontusu bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁸⁷. Sütunlar, Osroene kralı tarafından yaptırılmış olsa da, başlıklarının korinth düzeninde olması Roma etkisini yansıtır. Krallığın başlangıcından itibaren sürekli Roma’nın siyasi ve kültürel etkisini üzerinde hissetmesi, Osroene’nin sanat eserlerinde de kendini yer yer göstermektedir.

4. 2. Kaya Mezarları

Urfâ’da günümüz Eyüp Mahallesi’nde yer alan kaya mezarları, alanda güney ve batıya doğru yayılım gösterirler (Lev. IIIb)¹⁸⁸. Genel bir eğilimle İ.S. 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen¹⁸⁹ söz konusu mezarlar, girişleri açısından farklılıklar gösterirler. Yaklaşık 2,5 metrekarelik alana sahip olan bir mezarın girişi bezemeli kemerle vurgulanmıştır (Lev. IV a-b). Anıtsal nitelikli bir girişe sahip bu mezarla aynı doğrultuda olan diğerlerinde girişler oldukça küçük ve dardır (Lev. V a-b). İç alanları 2,85 - 3 metrekare arasında değişkenlik gösterir¹⁹⁰.

Kaya mezarlarında ortaya çıkarılan bulgular arasında yer alan mozaikler, geleneksel sanat anlayışını yansıtmaları açısından ayrı bir öneme sahiptirler. Bunlardan biri “aile mozaïği” olarak adlandırılan ve İ.Ö. 208-209 tarihli bir yazıttan dolayı erken 3. yüzyıla tarihlenen¹⁹¹ mozaiktir (Lev VIIa). Osroene kraliyet ailesinin resmedildiği mozaikte, ayakta betimlenmiş figürler yatay ve dikey düzenlenmiş yazılarla tanımlanmışlardır. Sandalet giymiş erkeklerin tümü dar kollu, omuzları üzerinde farklı renkte parçalar içeren kaftan benzeri giysilerle betimlenmiştir. Olasılıkla aile reisi konumundaki şahıs, diğerlerinden farklı olarak, bir kolye takmıştır. Kompozisyonda yer alan iki kadın, farklı özellikler sahip uzun şapka ile verilmişlerdir. Bu durum erkek figürlerinde de söz konusudur. Giysiler genel anlamda yerel özellikte olup, benzeri şekilde heykel sanatında da görülürler. Bu anlamda olasılıkla yerel üretilmiş mozaiklerin

¹⁸⁷ Segal 1970, 26.

¹⁸⁸ Segal 1970, 27, Lev. 22 a-b.

¹⁸⁹ Segal 2002, 60.

¹⁹⁰ Segal 1970, 27.

¹⁹¹ Segal 2002, 60-61.

işçiliğindeki özen, tasarım, renk ve ayrıntıların ustalıklı işlenmesinde kendini göstermektedir¹⁹².

4. 3. Dev Teşti

Kent merkezinin kuzey batısında yer alan yaklaşık 12 m çapında daire biçimli bir kaynak suyu sarnıcı olan Dev Teřti¹⁹³ (Lev VIa-b), bilimsel anlamda yeterince tanımlanmamış olsa da, Urfa Müzesi yetkililerince tescili yapılmıştır. Yakın zamana kadar çevresindeki bahçeleri sulamaya varavan sarnıcı artık

Urfa Müzesi'nde bulunan ve İ.S. 3. yüzyıla ait bir mezar yapısını süslediği düşünülen kabartmalar¹⁹⁷, Yunan-Roma mitolojik öğeleri içermesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Kabartmalarda yas tutan ayakta betimlenmiş Nike figürleri¹⁹⁸ sağ yada sol kollarına dayanmış, biri sabit, diğeri bükülmüş durumdaki ayaklarıyla yarı çıplak işlenmişlerdir (Lev. VIII a-b, Lev. IX a-b). Birer köşe taşı üzerine işlenmiş triton figürleri (Lev. Xa-b), olasılıkla mezar alınlığının sağ ve sol köşelerinde bulunuyor olmalıydı¹⁹⁹. Poseidon'la ilgili bu figürlerin Urfa'da bir mezarda konu edilmesi, kuşkusuz Osroene'deki Roma egemenliği ve bağlantılı olarak Grek sanatının yansımalarının bir ürünüdür. Doğu geleneklerine aykırı ve daha çok Greko Romen anlayışına uygun diğeri bir kabartma da ise, birbirine sevgiyle sarılmış çıplak bir erkek ve yarı çıplak bir kadın figüründen oluşan kabartmadır²⁰⁰ (Lev. XIa-b). Bu kabartma ve içeriklerinden Osroene krallığının Grek ve Roma kültürünü iyice benimsedikleri algılanmaktadır.

Urfa ve çevresinden çeşitli yollarla müzeye kazandırılmış eserler arasında çok sayıda simgesel motifli mezar steli bulunmaktadır (Lev. XII a-b). Konu ve düzenleme bakımından genelde yakın benzerlikler gösteren setlerin alınlıklı ya da alınlıksız nişleri kartal, sepet ve girlandlarla bezenmiştir. Yaklaşık 0,60 m yüksekliğindeki bir stelin alınlıklı nişine kanatlarını açmış kartal ve üst kısmına girland işlenmiştir ki (Lev. XIIa), bu düzenleme geneli yansıtmaktadır. Bu tip stellerde kartal figürü simgeseldir ve genellikle erkeği temsil etmektedir²⁰¹. Diğeri bir stelde ise, bu kez kartal ve sepet figürleri bir arada görülür (Lev. XIIb). Örme sepetin ise bu tip stellerde kadını simgelediği kabul edilir²⁰². Grek ve Roma etkileri içeren, ancak yerel sanat özellikleri yansıtan bu stelleri, Zeugma'da ele geçmiş benzerlerinden hareketle, İ.S. 3.-4. yüzyıla tarihlemek olasıdır²⁰³.

Urfa Müzesi'nde simgesel motifli olanların dışında, az sayıda da olsa, insan figürlü steller de bulunmaktadır. Müze bahçesinde bulunan 1,17 m yüksekliğindeki iyi korunmuş örneklerden birisi üzerinde kabartma bir kadın

¹⁹⁷ Segal 1970, 27-28.

¹⁹⁸ Drijvers 1980, 26, Lev. VI.

¹⁹⁹ Segal 1970, 28; Drijvers 1980, 26.

²⁰⁰ Drijvers 1980, 26, Lev. V.

²⁰¹ Engin 1999, 32.

²⁰² Engin 1999, 32.

büstü ile hemen yanında daha küçük boyutlu bütün olarak betimlenmiş yerel giysili diğer bir kadın figürü yer alır (Lev. XIIIa). Grek ve Roma benzerleri esas alındığında ikinci figürün hizmetçi olabileceği söylenebilir²⁰⁴. Niş içerisindeki büstün hemen altında Süryanice yazıt bulunmaktadır. Yazıttan steldeki kadının Kraliçe Şalmat olduğu ve stelin de kocası tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır²⁰⁵. Şalmat adının yukarıda anılan sütun üzerindeki yazıtta da geçmesinden hareketle, stelin sütunlarla aynı döneme, yani İ.S. 3. yy ortalarına ait olduğu anlaşılmaktadır²⁰⁶.

Urfa Müzesi bahçesinde sergilenen başsız bir erkek heykeli, Osroene'deki serbest heykeltıraşlığın varlığına kanıt oluşturur (Lev XIIIb). Giysi geleneği bakımından, yukarıda anılan "aile mozaigi" (Lev. VIa) ile benzerlik gösteren figür, tunik ve Pers tarzı pantolon giymiştir. Sol omzundan aşağı sarkan pelerin ve çizmeleriyle aile mozaiginden farklıdır. Sol eliyle belindeki kemere takılı kılıcın kabzasını kavramış; sağ elini de bunun üzerine koymuş şekilde, ileri atılmış sol ayağıyla Osroene'li bir komutan havasında işlenmiştir ki, aksesuarları da bunu doğrulamaktadır²⁰⁷. Söz konusu yapıt, Urfa yakınlarındaki Sumatar Harabeleri'nde ve Harran da ele geçmiş olan İ.S. 2. yüzyıla ait benzerlerinin²⁰⁸ yanı sıra, giysi ve hareketin koşutluklar göstermesi doğrultusunda, İ.S. 2. yüzyıla ait olduğu söylenebilir.

4. 5. Şuayb Şehri Kalıntıları

Şanlıurfa – Mardin karayolunun 33. kilometresinden güneye sapan yoldan gidilerek önce Karahisar Kalesine sonra da Şuayb Şehri harabelerine varılır. Ören, benzer isimle aynı alanda kurulmuş bulunan köy sınırları içerisinde, Köyiçi mevkiinde bulunmaktadır. Oldukça geniş bir yerleşim alanına sahip Şuayb öreni, arkeolojik olarak yeterince araştırılmayan bir merkez olarak, daha çok Roma dönemini ilgilendiren kalıntılara sahiptir²⁰⁹ (Lev. XIV-XV). Çevresindeki

²⁰³ Engin 1999, 32, Res. 7.

²⁰⁴ Segal 1970, 33.

²⁰⁵ Segal 1970, 33.

²⁰⁶ Segal 1970, 26.

²⁰⁷ Segal 1970, 111

²⁰⁸ Segal 1970, 32, Lev. 13 a-b.

²⁰⁹ Kürkçüoğlu 2000, 53.

çok sayıda Süryanice kitabe ele geçmesine karşın, burada sadece bir tane Süryanice yazılı mezar taşının bulunması²¹⁰, yerleşimin salt Romalılar'a ait olabileceğini akla getirmektedir; ancak bu bir varsayım olmaktan öteye gitmemektedir. Kentin belirlenebilen kalıntıları arasında, yerleşim alanının en yüksek kesiminde yer alan bir tapınak (Lev. XIV) ve işlevleri yeterince algılanamayan bazı mimari birimler bulunmaktadır (Lev XIV b, XV a-b). Günümüzde dinsel anlamda kutsal kabul edilen yerleşim sürekli olarak ziyaret edilmektedir²¹¹.

4. 6. Sogmatar

Sogmatar, Urfa'nın yaklaşık 60 km. güneydoğusunda ve Harran'ın 40 km. kuzey doğusunda yer almaktadır²¹². Şuayb kentinden kuzeye giden yol takip edilince Sogmatar harabelerine varılır. Sogmatar kelimesi Arapça yağmur anlamındaki “mıtar” sözcüğünden gelmektedir²¹³. Bu özelliğinden dolayı günümüzde “Yağmurlu” olarak adlandırılan Sogmatar, bir çok tarih araştırmacısının ilgisini çekmiş; bu yüzyılın başında Fransa'nın Bağdat konsolosu H. Pognon burayı ziyaret ederek Süryanice kitabeleri okumuştur²¹⁴. J. B. Segal de buradaki yazıtları araştırmış ve yayınlamıştır²¹⁵. Güneş ve gezegenlerin kutsal sayıldığı bir inanç sisteminin kült merkezi durumundaki Sogmatar'da, bu inancın baş tanrısı konumundaki “Mar Alahe” adına bir açık hava tapınağının varlığı kalıntıların odak noktasını teşkil eder ve bu alan “Merkez Tepe” olarak adlandırılır²¹⁶.

Merkez Tepe'nin kuzey yamacının zirveye yakın kısmında ana kayaya oyulmuş iki insan kabartması bulunmaktadır (Lev. XVIa)²¹⁷. Bunlardan bir niş içine işlenmiş olan sağ taraftaki 1,10 m boyunda bir erkek figürüdür (Lev. XVIb). Tunik giymiş olarak ayakta durur biçimde betimlenen figürün baş doğrultusunda, nişi çevreleyen kemerin iç kısmında istiridye kabuğu biçimli kabartma bir bezeme

²¹⁰ Kırkçioğlu 2000, 53.

²¹¹ Kırkçioğlu 2000, 53.

²¹² Drijvers 1980, 122.

²¹³ Kırkçioğlu 2000, 55.

²¹⁴ Drijvers 1980, 122.

²¹⁵ Segal 1970,

²¹⁶ Kırkçioğlu 2000, 57.

bulunmaktadır. Söz konusu kabartmanın hemen sağ yanında kayaya işlenmiş yazıtta “*Tanrı, bu heykelin yapılmasını, Ma’na’ya 476 yılının mart 13’ünde emretti*” yazısı okunmaktadır. Belirtilen tarih İ.S. 165 yılına denk gelmektedir ki²¹⁸, bu olgu Segal tarafından da doğrulanmaktadır²¹⁹.

Bu kabartmanın sol tarafında, yine ana kayaya oyulmuş sütunceli ve kemerli bir niş içerisinde, aşınmış kabartma bir büst yer almaktadır. Büstün sağında bir, solunda ise iki kitabe yer almaktadır (Lev. XVIIa). Eserin solundaki kitabede “*Şila oğlu Şila bu heykeli Adona oğlu Tiridates’in hayatı için ve Kardeşlerinin hayatı için tanrı Sin şerefine yaptı*” yazılıdır²²⁰. Sağdaki iki kitabeden birinde “*KWZ oğlu ZKY ve çocukları tanrının önünde hatırlansın*”; diğerinde ise “*Ben tanrı onu görüyorum, onu görüyorum ve ona bakıyorum, ben tanrı Sin*” yazılıdır²²¹. Bu kabartma da anılan erkek figürüyle (Lev. XVIb) aynı döneme ait olmalıdır.

Açık hava tapınağı niteliğindeki Merkez Tepe’nin batı ve kuzey batısındaki tepelerde yer alan kalıntıların Güneş, Ay, Satürn, Jüpiter, Mars, Venüs ve Merkür’e adanmış tapınaklar olduğu varsayılır²²². Drijvers ve onun doğrultusunda düşünen bazı bilim adamları ise, kare yada dairesel planlara sahip bu yapıların, alt taraflarında kayaya oyulmuş “arkosoliumlu” odalara dayanarak, “anıt mezar” olduğunu ileri sürmüşlerdir²²³.

Buradaki silindirik yapıların en iyi korunanlarından birisi, Merkez Tepe’nin yaklaşık 500-600 m kuzey batısındaki kare bir temel üzerine oturan ve Venüs Tapınağı olarak bilinen yapıdır (Lev. XVIIb). Büyük oranda tahrip olmakla beraber, doğu ve güney taraflarındaki duvarlar kısmen ayaktadır. Buradaki yer altı odası diğer tapınaklara göre çok bölümlü olup, giriş kısmı Merkez Tepe’ye bakmaktadır²²⁴. Merkez Tepe’nin 800 metre kuzeyindeki dağın üzerinde yer alan silindirik planlı diğer bir yapı ise Mars tapınağı olarak adlandırılmaktadır²²⁵ (Lev XVIII a-b). Venüs Tapınağı’nda olduğu gibi, Merkez Tepeye bakan ve taş yığını

²¹⁷ Segal 1970, 32.

²¹⁸ Drijvers 1980, 124.

²¹⁹ Segal 1970, 32, Lev. 41.

²²⁰ Drijvers 1980, 123.

²²¹ Drijvers 1980, 123-124.

²²² Segal 1970, 56 vd.

²²³ Kürkçüoğlu 2000, 58.

²²⁴ Kürkçüoğlu 2000, 60.

ile kapatılmış bir girişe sahiptir. Sogmatar'daki tüm yapılar gibi Roma döneminde yapılmış söz konusu iki tapınak, alandaki mimari kalıntılar arasında en iyi korunmuş durumda olanlardır.

Sogmatar'daki en önemli yerlerden biri de H. Pognon'un keşfettiği ve onun adıyla anılan mağaralardır. Giriş kısmı doğuya bakan mağaranın güney, kuzey ve batıya bakan duvarlarında tanrıların tasvir edildiği kabartmalar (Lev. XIX) ve aralarında Süryanice yazıtlar bulunmaktadır²²⁶. Mağaranın kuzeye bakan duvarında yer alan iki kabartmanın (Lev. XIXa) başları üzerinde, “*Wael oğlu Wael*” yazısı okunmaktadır. Figürlerin arasında “*Bu heykeller PR'nin komutanı Matru oğlu Wael tarafından Arap valisi Wael için, oğlu Wael için, onun oğlu Wael için efendileri ve velinimetleri için yapılmıştır. Şila oğlu Şila onları oymuştur*” yazılıdır²²⁷. Mağaranın güneye bakan duvarına işlenmiş beş insan kabartmasının (Lev. XIXb) yanındaki üç kitabe ise: “*Bu heykel, Makimi oğlu Ma'nu tarafından Arap valisi Abgar için yapıldı*”, “*Bu heykel, Şila oğlu Male tarafından Arap valisi Dini oğlu Barnahar için yapıldı*”, “*Adona oğlu ..... Adoa oğlu Tiridates*” içerikli bilgiler kayıtlıdır.

Mağarada adları geçen soylu kişilerin yaşadığı dönemler dikkate alındığında, kabartmaların İ.S. 150-200 tarihleri arasında yaptırıldığı anlaşılır. Bunlar şimdiye kadar bilinen en eski tarihli Süryanice kitabelerdir. Kitabelerde adı geçen “Arap Valisi” unvanı, Sogmatar ve civarındaki yerleşik halkın yöneticisine verilmektedir²²⁸.

Dinler tarihi açısından büyük önem taşıyan ancak yeterince araştırılmayan Sogmatar'da çok sayıda kaya mezarı ve stel bulunmaktadır.

²²⁵ Kürkçüoğlu 2000, 60.

²²⁶ Drijvers 1980, 27.

²²⁷ Kürkçüoğlu 2000, 61.

²²⁸ Kürkçüoğlu 2000, 60.

5. SONUÇ

Seleukos krallığı tarafından İ.Ö. 302 yılında kurulan Edessa'nın tarihi İ.Ö. 5000'li yıllara kadar uzanır. Edessa krallığının sınırları içerisinde yer alan Birecik ilçesi, gün ışığına çıkarılan buluntular aracılığı ile, Türkiye'nin ilk Paleolitik merkezlerinden biridir. Edessa bölgesinin, Neolitik, Kalkolitik ve Tunç çağlarında sürekli bir yerleşime sahne olduğunu, bölgedeki höyük bulgularından anlaşılmaktadır. Bölge, sonraki dönemlerde sırası ile İ.Ö. 3. binde Akkad, İ.Ö. 2. binde Hurri, Hitit ve Mitanni, İ.Ö. 1. Binde Asur, Geç Hitit ve Arami yerleşmelerine sahne olmuştur. İ.Ö. 301 yılından sonra, Seleukoslar'ın sınırlarına dahil olan Edessa'nın adı bu dönemle birlikte tarih sahnesinde öne çıkmaktadır. Bölge, Seleukoslar'dan sonra Aramiler'in eline geçmiş ve Aramiler Edessa kenti üzerinde bir krallık kurmuşlardır.

Edessa, bir diğer adıyla Osroene Krallığı, Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de sürekli mücadele eden Part ve Roma (zaman zaman Armenia) imparatorlukları için oldukça önemli bir rol oynamıştır. Öyle ki, buraya sahip olan Kuzey Mezopotamya'ya tamamen egemen olabiliyordu. Önemli askeri ve ticari yolların Edessa'dan geçmesi ve verimli topraklara sahip olması, bu önemini daha da artırmıştır. Roma-Part mücadeleleri sırasında sürekli olarak el değiştiren Osroene Krallığı, kendi çıkarları doğrultusunda bazen Part bazen de Romalılar yanında yer almıştır. Edessa kenti, krallarının Roma ve Partlara karşı izlemiş oldukları akıllı politikalar sayesinde uzun zaman bağımsız, ancak vasal bir krallık olarak tarih sahnesinde varolmayı başarmıştır. Partlar'ın güç kaybetmesinden sonra, Edessa Krallığı, çoğunlukla kendini Romalılar yanında bulmuştur. Bunun sonucunda Edessa kralları kendilerini Romalı olarak görmüşler ve Roma imparatorlarının isimlerini almışlardır. Roma'ya misafir olarak giden Edessa kralı VIII. Abgar, Romalılar tarafından muhteşem bir törenle karşılanmıştır. Edessa Krallığı, çok uzun bir zaman boyunca Roma devleti için doğu sınırında koruyucu bir şehir olmuş; Sasani ve Roma imparatorlukları arasında, küçük devletlerin bağımsızlıklarını kazanmasına engel olmuştur. Roma'nın yıkılmasından sonra Edessa kenti, Bizans toprakları içerisinde yer almıştır.

Kent, bulunduğu coğrafya itibarı ile kültürel alanda etkileşime son derece uygundu. Osroene'deki Roma devri eserlerine bakıldığında bu etkileşimin sonuçları rahatlıkla görülebilmektedir. Edessalılar'ın eserlerindeki yoğun Roma etkisi hissedilse de, doğulu ve yerel etkilerin varlığı da inkar edilemez. Bu anlamda burada karşımıza çıkan mimari yapı ve sanat eserleri kendi içinde özgündür de denebilir.

EK-1**OSRHOENE KRALLAR LİSTESİ²²⁹**

1. Aryü (Arjaw), 132-127
2. Abdü bar Ma-Zür, 127-130
3. Pradaşt bar Gebar'ü, 120-115
4. Bakrü I bar Fradaşt, 115-112
5. Bakrü II bar Bakrü I, 112-92
6. Abgar I Pega, 92-68
7. Abgar II bar Abgar I, 68-53
8. Ma'nü II Allaha, 53-34
9. Paguri, 34-29
10. Abgar III bar Abgar II, 29-26
11. Abgar IV Samuga bar Abgar III, 26-23
12. Ma'nü III Seflul, 23-4
13. Abgar V Ugame bar Abgar IV İ.Ö. 4-İ.S. 7 + 13-50
14. Ma'nü IV bar Ma'nü III, 7-13
15. Ma'nü V bar Abgar V, 50-57
16. Ma'nü VI bar Abgar V, 57-71
17. Abgar VI bar Ma'nü VI, 71-91
18. Santrük bar Fülân bar Abgar V, 91-109
19. Abgar VII bar İzât, 109-116
20. İlur (Yalud), 116-118
21. Farrataspat, 118-123
22. Ma'nü bar İzât, 123-139
23. Ma'nü VIII Philoromaïos bar Ma'nü VII, 139-163 + 167-179
24. Wail bar Sehrü, 163-165
25. Abgar VIII, 165-167
26. Abgar IX bar Ma'nü VIII, 179-214
27. Abgar IX bar Abgar IX, 214-216
28. Ma'nü IX bar Abgar X, 216-24
29. Abgar XI bar Frahates (=Hodda) bar Ma'nü, 242-244

²²⁹von Gutshmmid'e göre Urfa Süryani Krallar Listesi (buradaki "bar" ibaresi tıpkı Arapça'daki "ibn" kelimesi gibi "oğlu" anlamındadır).

6. KAYNAKÇA

- Açanal, H., 1997, *Urfa Tarihi*, Akara.
- Akman, M., 1998, “Nevali Çori Kült Binasının Rekonstrüksiyonu ile İlgili Görüşler ve Öneriler”, *T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, GAP Bölgesi’nde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, Ankara.
- Akşit, O., 1970, *Roma İmparatorluk Tarihi (İ.S. 195-395) II. Cilt*. İstanbul.
- Akşit, O., 1976, *Roma İmparatorluk Tarihi (İ.Ö. 27-İ.S. 192) I. Cilt*. İstanbul.
- Alova E.-Kabağaç S., 1995, *Latince Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- Ardel, A., 1961, “Güneydoğu Anadolu’da Coğrafi Müşahadeler”, *Türk Coğrafya Dergisi*, XVII/21, İstanbul.
- Atlan, S., 1970, *Roma Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul.
- Aydın, M., 1997, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi Cilt III*, İstanbul.
- Ball W., 2001, *Rome In The East, The Transformation of An Empire*, New York.
- Baydur N., 1999, *İmparator Julianus*, İstanbul.
- Bingöl O., 2004, *Arkeolojik Mimariye Taş*, İstanbul.
- Blancke B., 1981, “Hassek Höyük Vorläufiger Bericht Über die Ausgrabungen in der Jahren 1978-1980.” *İstMit*, Bd. 31, İstanbul.
- Boak A. E. R., 1923, *A History of Rome to 565 A.D.*, New York.
- Bouchier E. S., 1968, *The Roman System of Provincial Adminstration to The Accession of Constantine The Great*, Chicago.
- Cook S. A., 1964, *CAH*, Volume VI.

- Cook S. A., 1969, *CAH*, Volume XI.
- Çölaşan E. Ü., 1960, *Türkiye İklimi*. Ankara.
- Debevoise N. C., 1969, *A Political History of Parhtia*, Chicago.
- Demircioğlu H., 1988, *Roma Tarihi, I. Cilt*, Ankara.
- Drijvers H. J. M., 1980, *Cults and Beliefs at Edessa*, Leiden.
- Duval R., 1995, *Historie D'Edesse, Politique, Religieuse et Littéraire*, Paris.
- Engin A., 1999, "Paleolitik Çağdan Roma Dönemi Sonlarına Kadar Birecik ve Çevresi" *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, Ankara.
- Frakes R. M., 1993 "Ammianus Marcellinus and Osroene", *AHB* 7/4, Calgary.
- Frank T., 1938, *An Economic Survey of Ancient Rome*, New York.
- Gadd C. J., 1971, "The Dynasty of Agade and the Gutian Invasion" *CAH*, I/2, Cambridge.
- Gibbon E., 1995, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, Çev. A. Baltacıgil. Cilt I*, İstanbul.
- Gökçe N.-Lloyd S., 1953, "1951 yılında Milli Eğitim Bakanlığı ve İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Tarafından Yapılan Sultantepe Kazısı", *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi* XI/1, Ankara.
- Gutshmmid A. Von, 1887, *Königreichs Osrhoene, Memoiresde l'Academie Imperialesdes Sciences de Saint-Peteisbourg*, Ser, VIII, c. XXXV/1.
- Güler S. E., 1997, "Tarih İçinde Şanlıurfa", *Şanlıurfa*.
- Günaltay Ş., 1946, *Yakın Şark II, Anadolu, En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar*, Ankara.
- Günaltay Ş., 1951, *Yakın Şark IV, Perslerden Romalılara Kadar Seleukoslar, Nabatailer, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları*, Ankara.

- Hauptmann H., 1983, "Lidar Höyük" *TürkAD*, XXVI/2, Ankara.
- Hauptmann H., 1999, "The Urfa Region", *Neolithic In Turkey*, İstanbul.
- Hayes E. R., 2002, *Urfa Akademisi*, İstanbul.
- Head B. V., 1911, *Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatics*, Oxford.
- Herzfeld E., 1968, *The Persian Empire Studies in Geoghrapy and Ethnography of the Ancient Near East.*, New York.
- Honigmann E., 1930, "Urfa Keilinschriftlich nachweisbar ?" *ZA*, V.
- Honigmann E., *İslam Ansiklopedisi* Cilt, XIII. Ankara.
- Işıltan F., 1960, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul.
- Işıltan F., 1988, "Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış", *Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*. Ankara.
- İzbırak R., 1955, *Sistematik Jeomorfoloji*, Ankara.
- Jones A. H. M., 1971, *The Cities of The Eastern Roman Provinces*, Oxford.
- Kınal F., 1975, "Ugarit Krallarının Tarihi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VIII, Ankara
- Kristen E., 1964, *Reallexikon Für Antike und Christentum. Edessa*, Band VI, Bonn.
- Krückmann O., 1931, *RE*. Band XVIII/ 2.
- Kürkçüoğlu A. C., 1986, "Şanlıurfa'da Yapılan Arkeolojik Araştırmalar ve Kazılar", *Şanlıurfa'nın Kurtuluşu 66. Yıl*, Ankara
- Kürkçüoğlu A. C., 1993, *Şanlıurfa Su Mimarisi*, Ankara.
- Kürkçüoğlu A. C., 2000, *Harran, Yolların Buluştuğu Kent*, Ankara.
- Levick B., 1967, *Roman Colonies In South Eastern Asia Minor*, Oxford.

- Magie D., 1950, *Roman Rule In Asia Minor, to the End of the Third Century After Christ*, Princeton.
- Mansel A. M., 1995, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara.
- Maraş M. A., 1986, *Peygamberler Şehri Şanlıurfa*, Urfa.
- Marfoe L., 1988, "Kurban Höyük Excavations, 1984", *Türk AD*, Sayı 27, Ankara.
- Mısır A.-Wickede A. von, 1985, "Çavi Tarlası 1984 Kazı Kampanyası", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara.
- Mısır A.-Algaze G., 1992, "Titriş Höyük Kazıları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara.
- Mommsen T., 1886 *The Provinces of The roman Empire From Caesar to Diocletian*, London.
- Mommsen T., 1923, *Römische Gechichte I*, Berlin.
- Morrholm O., 2000, *Erken Hellenistik Çağ Sikkeleri*, Çev. O. Tekin, İstanbul.
- Özfırat A., 1994, *Eski Çağda Harran*, İstanbul.
- Parker H. M. D., 1928, *The Roman Legions*, Oxford.
- Peidebard A., 1934, *La Trace de Rome dans le Désert de Syrie*.
- Plat-Taylor J.-Williams M.W.S.-Waechter J., 1950, "The Excavations at Sakceğözü", *Iraq* 12.
- Rastgeldi S., 1971, *Edessa*, Urfa.
- Rawlinson G., 1893, *Parthia the Story of the Nations*, New York.
- Rostovtzeff M., 1963, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford.
- Saraçoğlu H., 1962, *Türkiye Coğrafyası Üzerine Etüdler*, Cilt II. Ankara.
- Segal j. B., 1970, *Edessa The Blessed City*, Oxford.
- Segal J. B., 2002, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, İstanbul.
- Selen H. S., 1945, *Türkiye Coğrafyasının Ana Hatları*, İstanbul.

- Sykes P., 1958, *History of Persia*, London.
- Stillwell R., 1976, "Antioch by The Callirhoe, Late Justiopolis" *The Princeton Encyclopedia of Clasical Sites*, Princeton.
- Umar B., 1993, *Türkiye 'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul.
- Yardımcı N., 1985, "Harran Kazı ve Onarım Çalışmaları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara.
- Wagner T., 1983, T. Wagner, "Provincia Osrhoenae, New Archaeological Finds Illustrating The Military Organisation Under The Severan Dynasty", BAR, 156, Oxford.

7. HARİTA ve LEVHALAR LİSTESİ

HARİTALAR LİSTESİ

Harita I: Seleukoslar Devri ve Sonrasında Urfa ve Çevresi.

Harita II: Severuslar Döneminde Oroene Eyaleti.

LEVHALAR LİSTESİ

Levha Ia: Urfa Kalesi kuzeyden görüntü.

b: Kaledeki korinth düzenli anıt sütunlar.

Levha II a: Anıt sütun (doğu)

b: Anıt sütun (batı)

Levha III a: Doğu sütunun kente bakan yüzündeki Süryanice yazıt (Segal, Edessa, Lev. 29a)

b: Kaleden güneydeki kaya mezarları

Levha IV a: Kaya mezarı

b: Kaya mezarı kemer ayrıntısı

Levha V a: Güneydeki kaya mezarları

b: Güneydeki kaya mezarları

Levha VI a: Şehrin kuzeyindeki Roma sarnıcı

b: Sarnıca inen merdivenler

Levha VII a: Aile mozaïği olarak adlandırılan mozaik (Segal, Edessa, LevI)

b: Urfa Müzesi'nden Grekçe yazıtlı stel

Levha VIII a: Urfa Müzesi'nden Yas tutan Nike kabartması

b: Urfa Müzesi'nden Yas tutan Nike kabartması

Levha IX a: Urfa Müzesi'nden Yas tutan Nike kabartması

b: Urfa Müzesi'nden Yas tutan Nike kabartması

Levha X a: Urfa Müzesi'nden Triton kabartması

b: Urfa Müzesi'nden Triton kabartması

Levha XI a: Urfa Müzesi'nden Kucaklaşan Çift

b: Urfa Müzesi'nden Kucaklaşan Çift

Levha XII a: Urfa Müzesi'nden Kartal kabartmalı mezar steli

b: Urfa Müzesi'nden Kartal ve sepet kabartmalı mezar steli

Levha XIII a: Urfa Müzesi'nden Kraliçe Salmata ait mezar steli

b: Urfa Müzesi'nden Komutan heykeli

Levha XIV a: Şuayp Şehri Harabeleri tepedeki tapınak

b: Şuayp Şehri Roma dönemi kalıntıları

Levha XV a: Şuayp Şehri Roma dönemi kalıntıları

b: Şuayp Şehri Roma dönemi kalıntıları

Levha XVI a: Sogmatar Merkez Tepe'deki kabartmalar.

b: XVIa'dan ayrıntı

Levha XVII a: XVIa'dan ayrıntı

b: Sogmatar'daki Venüs Tapınağı

Levha XVIII a: Sogmatar'daki Mars Tapınağı

b: Mars Tapınağı'ndan ayrıntı

Levha XIX a: Pagnon Mağarası'ndan iki figürlü Süryanice yazıtlı kabartma

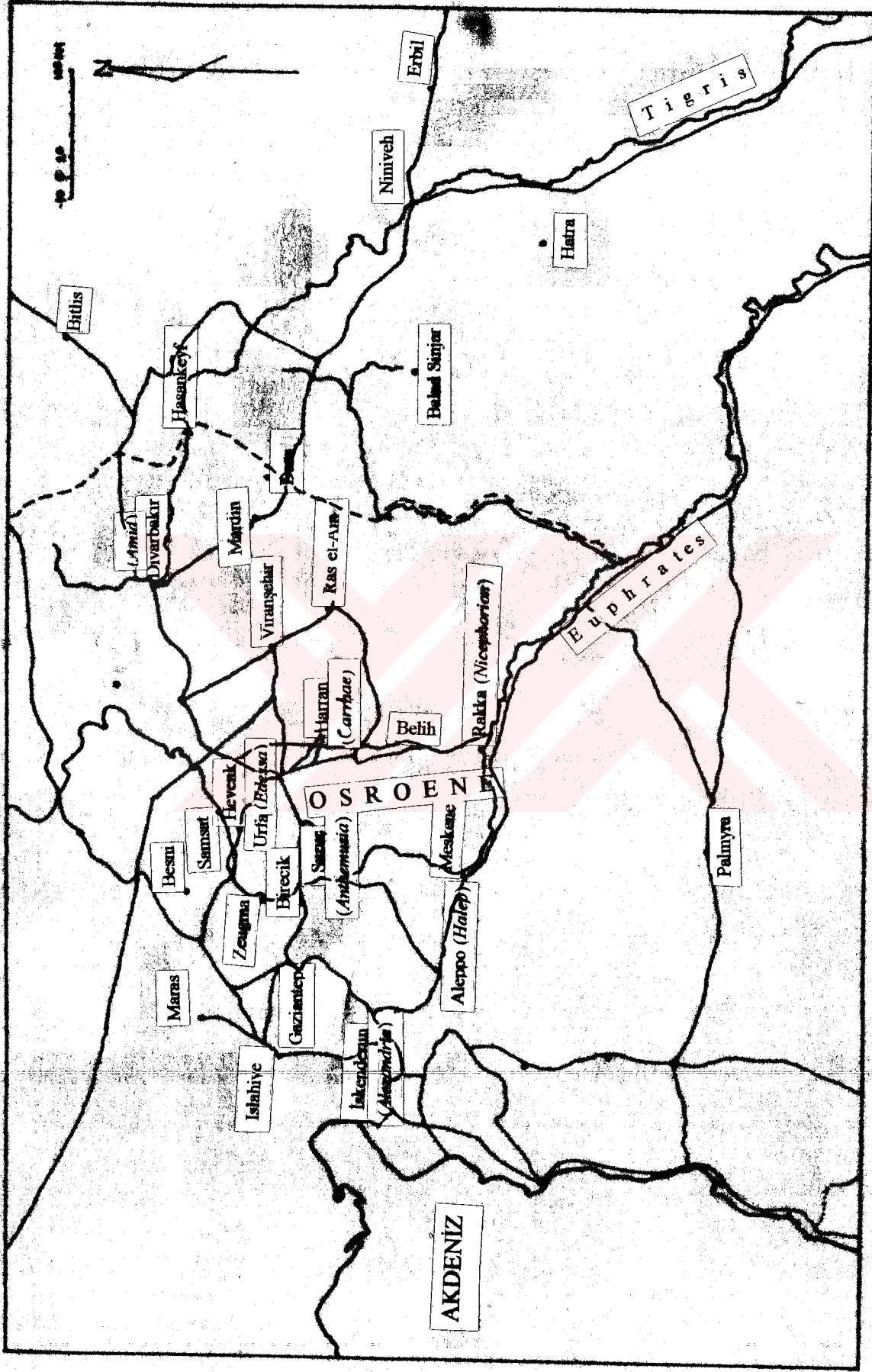
b: Pagnon Mağarası'ndan beş insan figürlü kabartması.

HARİTALAR

Harita 1 Seleucoslar Devri ve Sonrasında Urfa ve Çevresi

LEVHALAR

a

b

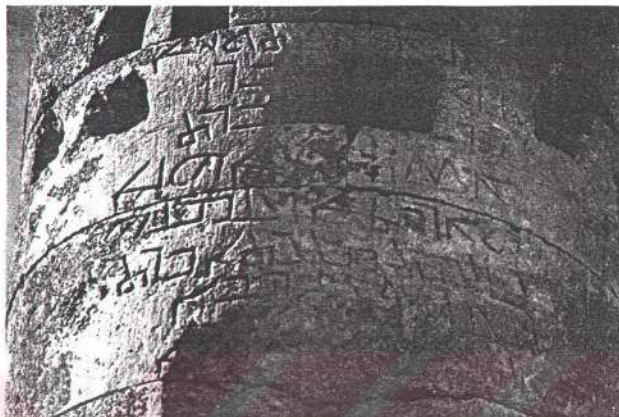

a

b

a

b

a

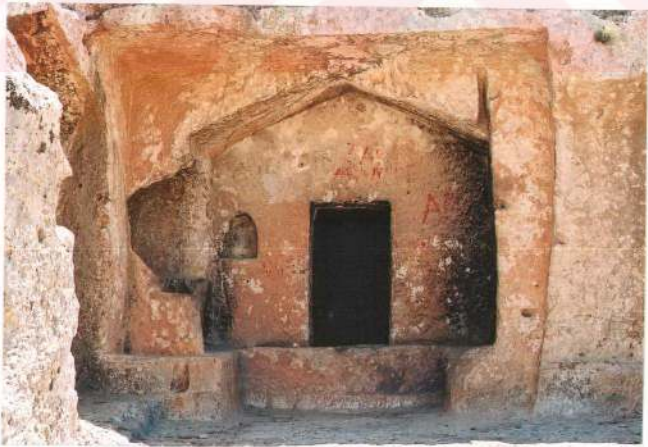

b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

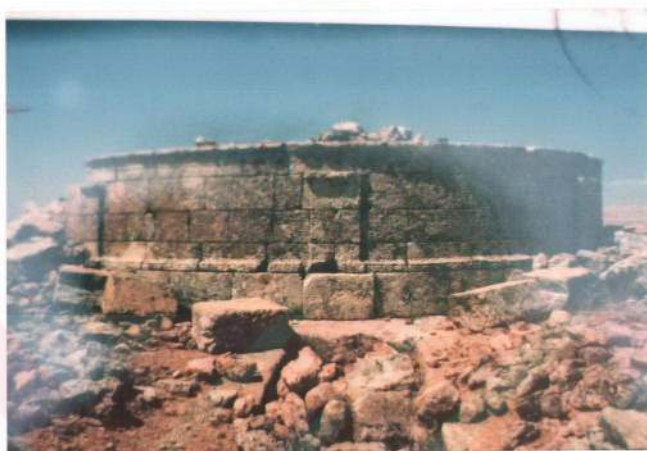
b

a

b

a

b

a

b